

Lessons in

DEMOCRACY

By **Roland O. Watson**

www.lessonsindemocracy.org

**Demokratiya
Dersləri**

*Demokratik İslahatlar Uğrunda Cəmiyyət
(DIUC) tərəfindən tərcümə olunub*

Redaktorlar: R.Nurullayev, O.Gülalıyev

Mündəricat

[Ön Söz](#)

Demokratiyanın Prinsipləri

- [1. Demokratiya nədir?](#)
- [2. Bərabərlik və azadlıq](#)
- [3. Şəxsi məsuliyyət](#)
- [4. İnamsızlıq və ləyaqət](#)
- [5. Etika](#)
- [6. Hakimiyyət](#)
- [7. Hüquq](#)

Vəzifə və Məsuliyyət

- [8. Xalq demokratik rejimdə](#)
- [9. İxtilaf və Qarşıdurma](#)
- [10. Liderlər](#)

Demokratiya İnstitutları

- [11. Sosial məhdudlaşdırma və balanslar](#)
- [12. Hüquqi norma](#)
- [13. Konstitusiya](#)
- [14. Federalizm](#)
- [15. Seçkilər](#)
- [16. Siyasi partiyalar](#)

Demokratiyaya görə İddialar

- [17. Demokratiya dilemması](#)
- [18. Silahlı qüvvələr](#)
- [19. Polis](#)
- [20. Kapitalizm və korporasiya](#)

DEMOKRATIYA DƏRSLƏRİ

ÖN SÖZ

Demokratiya dərslərini yazmağa başlayanda, məqsədim bu sahədə təzə olanlar üçün dərslik hazırlamaq idi. O kəslər üçün ki, məhdud təhsil almış olsalar da belə bunu başa düşə bilsinlər. Lakin materialları toplayarkən anladım ki, bu cür şərh verməyim nəyin ki, faydalı olmaya bilər, hətta yanlışlığa gətirib çıxarda bilərdi. Demokratiya mürəkkəb mövzudur. Dünyada müxtəlif milli demokratiyalardan nümunə gətirilə biləcəyi və sınaqdan çıxmış bir sıra digər ciddi məsələlər vardır ki, bunlar mövcud sistemi yanlış yola gətirib çıxara bilər. Bu zaman ya biz mürəkkəb olsa belə bu demokratiyanı qəbul edib başa düşməyə çalışmalıyıq, ya da özümüzü aldadaraq bunu da bəsit bir sistem hesab edib necə uğursuzluqla nəticələndiyini müşahidə etməkdən başqa yolumuz qalmayacaq.

Demokratiya tərəfdarları üçün bunun əksinin olması əsas şərtidir. Sistem xalq tərəfindən idarə olunur və bunun səmərəli fəaliyyəti üçün xalq özü yüksək təhsilə malik olmalıdır.

Apardığım bu işi dərs vəsaiti adlandırmaq daha doğru olardı. Bu iş demokratik sistemin bütün ünsürlərini əhatə edir **və demokratiyanın əsasını təşkil edən bütün fundamental ideya və prinsiplərini dünya boyunca yayılmış hal-hazırkı bununla bağlı olan mövcud problemləri özündə ehtiva edir.**

DEMOKRATIYANIN PRINSIPLƏRİ

1. DEMOKRATIYA NƏDİR?

Demokratiyanın mənası xalq üçün və xalq tərəfindən "idarə olunma" deməkdir. Sual olunur, bu nə deməkdir? Xalq öz-öünü necə idarə edir?

Demokratiyanın iki əsas modeli var: təmsilçilik və bir başa demokratiya. Dünyanın müxtəlif ölkələrində təmsilçilik vasitəsilə olan demokratiyanın bu variantı geniş yayılmışdır; xalq ardıcıl surətdə seçkilərdə iştirak edir. Belə seçki üsulu ilə onlar liderlərdən ibarət kiçik qruplar seçirlər. O adamlar ki, faktiki olaraq hakimiyyət dairələrində çalışırlar.

Bir başa demokratiya dedikdə isə xalq seçimini idarə etməyə görə edir. Digər sözlə desək onlar haçansa qərar qəbul edəcək liderləri deyil, bir başa - yəni hazırda hakimiyyətin mövcud vacib məsələləri ilə çalışan namizədlərə səs verirlər. Bir başa seçim üsulu hələ ki, bir çox səbəblərdən geniş yayılmayıb, buna səbəb belə sistemin idarə edilməsi və həmçinin mövcud təmsilçilik modelindən bu modelə keçid zamanı idarə edilmədə yarana biləcək çətinliklər aiddir.

Təmsilçilik demokratiyasını üstün tutanlara da öz-özlüyündə sual olunur- bununla bütün məsələlər həll olunurmu? Xalq öz seçimini etdikdən sonra işi bitmişmi hesab olunur?

Buna cavab "xeyr" olacaq. Demokratiya sosial təşkilatlardan ibarət mürəkkəb bir sistemdir. Onun bir sıra prinsipləri, məsuliyyəti və təsisçiləri var. Ən əsas prinsiplərindən biri insanların bərabər hüquqlu olması və onların şəxsi azadlıqlarıdır. Eləcə də, bir çox bu kimi digər məsələlər. İkincisi: xalq və liderlərin hər birinə məxsus və müvafiq olan öhdəçilikləri var. Səs verdikdən sonra xalqın bu imkanları daha da genişlənir. Nəhayət demokratiyanı təsis edən müxtəlif institutlar fəaliyyət göstərir ki, onlar da tarazlıq və müvazinətin, eləcə də hüquq qaydalarının qorunub saxlanmasına nəzarət edirlər.

Sözsüz ki, ən böyük məsuliyyət demokratiyanın xalq tərəfindən bütün aspektlərlə birlikdə tam mənada başa düşülməsidir. Lakin digər tərəfdən bunun tam başa düşülməsi heç mümkün də deyil və bu əl çatmaz bir xülyadır.

Hal-hazırda dünyada insanların əksəriyyəti demokratik sistemin nə olduğunu bilməmələrinə və ya çox kiçik bir qisminin məlumatlı olmasına baxmayaraq, uzun müddət bu sistemin əsası qoyulmuş ölkələrdə də bu tam anamlı deyil və olsa da bir çox hallarda qüsurlu olur. Dünyada bu gün demokratik dövlətlərin ciddi problemlərlə üzləşməsi də bu səbəbdəndir.

Bunun tam başa düşülməməsinin səbəbi sadədir: bayaq qeyd olunduğu kimi demokratiya mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistem bir sıra fərdi ünsürlərə malikdir. Bunu düzgün başa düşmək üçün əvvəlcə bu ünsürləri ayırmaq, sonra isə onları məntiqlə bir birilə əlaqələndirmək lazımdır.

Bu dərsləri ardıcıl olaraq bitirməklə siz demokratiya haqqında bütün mürəkkəb məsələləri öyrənəcək və bu biliklərə yiyələndikdən sonra demokratik cəmiyyətdə iştirak etməyə hazır olmuş sayılacaqsınız.

Nadanlıq ucbatından geniş yayılmış fikirlərdən biri də demokratiyanı polemikaya çevirmək mələsidir. Həm dövlət daxilində və həm də millətdən-millətə bunun əslində necə olması məsələsi hər zaman ciddi müzakirələrə çevrilir.

Ziddiyyətin yaranmasına səbəb də demokratiyanın mütləq, yoxsa nisbi sistem olmasındadır. Son müddəalar bunu deməyə əsas verir ki, təmsilçilik demokratiyası çox tərəfli, əsaslandırılmış, müxtəlif formalara malik bir sistemdir. Bu mövqenin tərəfdarları hansısa siyasi partiyanın demokratiyaya baxışlarının digərindən fərqli olması qənaətinə gəlirlər. Burada Asiya Qərbdən, Rusiyada Vladimir Putin demokratiyası, Venesuellada Huqo Chavez demokratiyası və s. bir- birindən fərqli baxışlara malikdirlər.

Demokratiya əslində mütləq sistemdir, çünki o, prinsiplərin kompleksinə malik olan bir sistemdir. Bu prinsipləri təmin və ya qəbul etməyən sistem heç şübhəsiz demokratik deyil.

Demokratiya həmçinin legitim və fərqli formalara malikdir: bura, hakimiyyətə başçı seçən, ümumxalq qanunverici orqanı olan - parlament və prezident tərəfindən aparılan seçim aiddir. Bundan başqa demokratik sistem millətin tarixinə, populyasiyaya və etnik müxtəlifliyə

uyğunlaşmalı, eləcə də, özünün coğrafiyasına, milli resursların genişlənməsinin əleyhinə olmamalıdır.

Ziddiyyətin yaranması da məhz yerinə yetirilməsi vacib olan, lakin digər xüsusiyyətlərinə görə bəzən mülayimliyi ilə də fərqlənən demokratik prinsiplər arasındakı ayri-seçkiliyə görə baş verir. Misal üçün: Vladimir Putin və Chaviz kimi siyasətçilər deyirlər ki, milli atributların dəstəklənməsi faktiki olaraq bu prinsiplərin eləcə də, vətəndaş haqları müdafiəsinin və mətbuat azadlığının inkar edilməsinə gətirib çıxarır və bununla da avtoritar sistem yaranır ki, daha sonra özlərinə demokratiya damğası vurmağa çalışırlar.

Yuxarıda təqdim olunan demokraitiyaya alternativ olanı “avtoritar cəmiyyət”dir ki, burada xalqın kiçik qrupları səlahiyyətə və ya hakimiyyətə malik olurlar və sonra bundan istifadə edərək hər yerdə özlərini təmizə çıxarmağa çalışırlar. Belə hökumət hamının adından danışır, lakin bu cürə kiçik qruplar tərəfindən idarə olunur və elə onlar üçün də işləyir. Diktatorluq kimi tanınan avtoritarlığın da bir çox formaları var. Hərbi generallar tərəfinən yaradılmış hərbi diktatorluq. Elə ölkələr var ki, orada ordu generalları tərəfindən yaradılan hərbi diktatorluq mövcuddur. Belə ölkələrə Cənubi Koreya və Burma aiddir. Bir çox islam cəmiyyətlərində isə dini liderlər tərəfindən idarə olunan dini diktatorluq və ya hökmüranlıq mövcuddur ki, buna da “Teokratiya” deyilir. Bundan başqa iqtisadi müstəmləkəçilik kimi tanınmış diktatorluq da mövcuddur. Burada bir dövlət digər dövlətə öz iqtisadi maraqlarına və feodalizmin təmin olunmasına çalışır və bununla da belə cəmiyyətdə kiçik fərdi qruplar iqtisadiyyatın böyük bir hissəsinə nəzarət edir, digərləri isə bu və ya digər şəkildə onun idarəçiliyi altında fəaliyyət göstərirlər. Çin kimi bəzi dövlətlərdə avtoritarlığın bir deyil, bir neçə forması vardır.

Demokratiya ilə bağlı yaranan dolaşılıq bəlkə də siyası rolun məhdud olması ucbatından baş verir. Hökumət bütün cəmiyyəti idarə edir və öz nəzarətində saxlayır. Onda demokratiya hakimiyyətin idarə edilməsi ilə tək siyası deyil, daha çox sosial sistemin idarə olunması anlamına gəlir.

Cəmiyyətin bir sıra müxtəlif subsistemləri var. Hər iki sistemin bir yerdə olan formaları da mövcuddur, onlar demokratik və avtoritar sistemlərdir ki, hakimiyyət hər iki sistemlə idarə edilir. Kapitalizm və kommunizm kimi ikisinin də bir yerdə olan vahid iqtisadi sistemlər forması da vardır ki, istehsal, əmtəə və s. xidmətlər belə sistem tərəfindən idarə olunur. Subsistemlərə kommunikasiya, internet, telefon və media; ibtidai məktəbdən başlamış sistemlər də mövcuddur. Həmçinin geniş yayılmış mənəvi sistemlər də vardır, bunlar əsas təşkilatçı dinlər hesab olunurlar. Bu sadalananlardan hər hansı biri üstünlük təşkil edərsə onda bunu sosial sistem adlandırmaq mümkündür.

Hal-hazıda müxtəlif subsistemlər arasında rəqabət vardır. Yaranmış rəqabət geniş yayılıb və aqressiv hesab edilir. Bunun ən bariz nümunəsi demokratiya ilə kapitalizmdir. Demokratiya siyası sistem kimi, kapitalizm isə iqtisadi sistem kimi xarakterizə olunsa da, hər ikisi sosial nəzarətin ələ keçirilməsinə çalışır. (Demokratiya üçün bu xüsusi sosial idarə edicilikdir). Məsələ də burdadır ki, bu iki sistem bir araya sığmır. Kapitalizmin də özünə məxsus olan prinsipləri, məsuliyyəti və təsisçi institutları var və bir çox hallarda bunlar demokratiya ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə rəqabət və ziddiyyətlə bağlı məsələlər dərs boyu açıqlanacaq.

Dərs boyunca xüsusi dinlər tərəfindən dominantlıq edən cəmiyyətlərin prinsipləri, öhdəçilikləri və təsisatçıları və həmçinin, bunun demokratiya ilə ziddiyyət təşkil etməsi məsələlərinə də aydınlıq gətiriləcəkdir.

Yekun olaraq, dünyada insan cəmiyyətləri inteqrasiya edir və buna qloballaşma deyilir və belə mübahisələr getdikcə daha da dərinləşir. Dünya indi demokratiyadan boyun qaçıran avtoritarlıq və diktatorluğu görməyə başlayır. Güman ki, dərs boyunca bu fikirlər aydınlaşdırılacaq və sözsüz ki, demokratiyanın nə üçün üstün olmağa layiq bir seçim olması nümayiş etdiriləcək.

2. BƏRABƏRLİK VƏ AZADLIQ

İnsan cəmiyyəti min illiklər boyunca dramatik şəkildə dəyişmişdir. Bəlkə də bu prosesdə indiyəcən ən əlamətdar hadisə yazılı dilin inkişafı olmuşdur. Bu, təhsilin geniş yayılmasına imkan verir ki, bu da öz növbəsində məqsədimizin sosial bərabərlik olmasını gündəmə gətirir. Demokratiyaya ən yaxşı çıxış da belə siyasi sistem vasitəsilə ola bilər. İnsanlar mahiyyətcə dəyişkəndirlər. Buna körpə uşaq gözü ilə baxsaq quracağımız gələcək planlar və imkanlarımız da tükənməz olar. Sosial rolu, hər bir kəs aldığı təhsillə, yaxud praktiki olaraq necə yerinə yetirməli olduğunu öyrənməklə icra edə bilər. İstənilən sistemin bu vacib rola etinasızlığı ədalətsiz və heç bir vəhclə qəbul edilməzdir. Səlahiyyət də bura aiddir. Bərabərliyin verilməsi kimlər üçünsə vəzifənin verilməsi demək deyil ki, başqalarını öz nəzarətində saxlasın. Buna görə də demokratiya fərdlərin öz müstəqilliyini qoruyub saxladığı, öz şəxsi həyatları ilə əlaqədar vacib qərarlar verə bildiyi yeganə, məqsədyönlü siyasi bir sistemdir. İnsanların bərabərliyi dünyaya gəldiyi andan başlayır. Biz hamımız həyatımızı yaşamağa bu cür, səhv fikirlərdən və səhv meyillərdən uzaq olaraq başlayırıq, sadəcə yaşamaq arzusu olur. Bərabərlik sonra bütünlüklə bizim həyatımız boyunca davam edir. Həyatın mühüm aspektlərinə nəzər salarkən kiminsə gündəlik işi ilə məşğul olduğunu, daha sonra isə həyatını necə ölümlə başa vurduğunu anladığı kimi, hamı anlayır və başa düşür, çünki bizim müşahidə və anlama imkanlarımız arasında heç bir fərq yoxdur. Canlı olan hər bir kəs, mövcud olduğumuz ətraf mühitdə baş verən ən dərin məsələləri anlama və hətta bundan çox yaxşı faydalana da bilər.

Bizim yaşadığımız həyat çox fərqli olduğuna görə bərabərlik də nəyəsə dəyər verməklə başlayır. Biri fermerdir, digəri baş nazirdir, bunların qiymət verərkən fərq olmur. Fərd digərindən heç nəyi ilə fərqlənmir. Bu həm əhali qruplarına, həm də dolayısı ilə mədəniyyətlərə də aiddir. Bir mədəniyyəti digərindən üstün qiymətləndirmək tam əsassızdır. İki müxtəlif mədəniyyət bir-birinə tamamilə bənzərsiz ola bilər, lakin biri digərindən daha yaxşıdır deyilməsi mümkün deyil. Bu, o zaman baş verə bilər ki, hansısa xüsusi bir mədəniyyət və ya yarımqrup səciyyəvi xüsusiyyətə malik olsun. Misal üçün: Hitler Almaniyasında Nasistçilik fəaliyyəti haqlı olaraq təhqirə layiq idi. Mədəniyyətlər uzun illər boyunca yaranıb. Onlardan əksəriyyəti isə bəzi mərhələlərdə yolunu azmışdır. Kimsə belə ziddiyyətli mədəniyyəti tənqid edə və onu dəyişməyə can ata bilər, lakin burada fərdi hislərin üstün olması haqlı hesab olunmur, çünki elə bir vaxt ola bilər ki, sən də mədəniyyətin də eynən belə ola bilər. Bərabərlik yalnız sosial məqsəd deyil, o, həmçinin demokratiya prinsiplərinin bünövrəsi hesab olunur. Bu, çoxluqlar tərəfindən idarə olunan istənilən sistemin azlıqlara görə rədd olunması kimi xarakterizə edilir. Demokratiya xalqın bir çoxunun aydın təsəvvür edə bilmədiyi başqa prinsiplərə də malikdir və bu prinsiplər bilinmədiyi və izlənmədiyi təqdirdə demokratik sistem zəifləyir. Dövlətin demokratikləşməsinə düşünmək öz növbəsində

universal seçkinin keçirilməsi zəruriyyətini də ortaya qoyur, bununla da hər bir kəs uyğun yaşda səs vermək hüququnu əldə edir. İlk demokratik dövlətlərdən olan Birləşmiş Ştatların bünövrəsi qoyulduqdan sonra ancaq mülkiyyət sahibi olanların səs vermək hüququ var idi. Bu cür standartın tətbiq olunmasının özü qeyri – demokratik hesab olunur. Bu cür oxşar situasiyalara qadınların səs vermək hüququndan məhrum edilməsi və ya digər irqi və etnik qrupların üzvlərinin, yaxud da ayrı dinə pərəstiş edənlərin bu kimi hüquqlarının məhdudlaşdırılması aid idi. Bərabərlik dedikdə nə cəmiyyət, nə də dövlətin diskriminasiyaya getməməsi fikirləri də burada yer alır. Əgər biz bərabərlikə xarakterimizin necə olmasının mətləbə dəxli olmamalı və davranışımız kimsəyə zərər yetirməməlidir. Biz bərabər deyil, azad doğulduqumuz üçün bu prinsiplər bizə bərabər azadlığa malik olmamıza, həyatımızı seçdiyimiz kimi yaşamağa, istənilən yerə getməyimizə və istədiyimizi etməyimizə imkan verir. Lakin bu prinsipə belə olsa da, realıqda bundan çox fərqlidir.

Bizim azadlığımız bir sıra müxtəlif səbəblərdən məhdudlaşdırılır. Cəmiyyətdən-cəmiyyətə şəxsi azadlığına görə fərdin öz hüquqlarını nə dərəcədə başa düşüb-düşməməsi barədə müxtəlif fikirləri olur. Ümumi məhdudiyyətə birinin digər bir dinə etiqad edib - etməməsi aiddir. Misal üçün, sən Səudiyyə Ərəbistanında bir müsəlman ailəsində yaxud da, başqa bir çox digər müsəlman ölkələrindən birində dünyaya gəlmisənsə bu zaman sən də müsəlman olmalısən. Sizin burada deməyə heç bir sözünüz də olmaz, yox, buna etiraz edərsinizsə güllələnmə verilməsə də, ən azından həbs olunarsınız. Bunun əksinə olaraq Çində xristianlığı qəbul etmək üçün isə dövlətin özünün seçdiyi kilsələrdən başqa digərlərinə getmək qadağan sayılır. Yaranan digər çətinliklərdən biri də azadlıq və bərabərlik arasında ziddiyyətlərin olmasıdır. Hər ikisi arasında mütəmadi olaraq konfliktlər baş verir. Bu səbəbdən də bizim əsas məqsədimizin hansı olması barədə dəqiq qərar verməliyik. *“Biz, insanların bərabər yaradılmasının doğruluğuna və bunun da, bütün çılpaqlığı ilə hamıya belli olduğunu hesab edirik”*. Bu məsələ Birləşmiş Statlarda demokratik idealların tarixi əsaslarla tam təsdiq etdiyi *“Azadlıq haqda Bəyannamədə”* aşkar şəkildə öz həllini tapmışdır. Amerika azadlıq bəyannaməsi bərabərlik haqda olan bəyannamə ilə başlayır, yəni burada birinci bərabərlik məsələsi gəlir. Əsil azadlıq təbii qanunun olması, yaxud da güclülərin zəiflər üzərində dominantlığı kimi başa düşülür. Belə olduğu təqdirdə cəmiyyətin gücü hüquqa əsaslanır və əgər sənin gücün varsa təbii ki, istədiyini hər şeyi edə bilərsən. Belə gücdə olmaqla sən diktator da ola və həmçinin, hamını qul vəziyyətinə sala da bilərsən. Tam bəllidir ki, təbii qanun qəbul edilməzdir, lakin buna qiymət verərkən çətinliklər yaradan digər situasiyalar da meydana çıxır. Azadlığın əsası-ləyaqət azadlığı, ağır işdə işləmək azadlığı və fərqli olmaq azadlığıdır. Ləyaqət öz-özlüyündə bir prinsip olmaqla öz nüfuzunu və səlahiyyətini uşaqlarına keçirən əsas nepotizm və valideyinlik kriteriyasıdır. Hər hansı birinin sosial vəziyyəti hansısa imtiyaza deyil, bacarığı və qazandığı nəəliyyətə əsaslanmalıdır. Elə məsələ də məhz burasındadır ki, ləyaqətdən daha çox qeyri- bərabərlik olan yerlərdə dəm vurulur. İnsanların ağır işlə məşğul olması onların yalnız fərd kimi inkişaf etməsi demək deyil, bu, onları digərlərindən üstün edən həmçinin bir rəqabət vasitəsi kimi də anlaşılır. Onlar daha yaxşı olacaqlarına və buna görə daha yüksək qiymətləniləcəklərinə hər zaman inanırlar. Aydın ki, məqsədiniz bərabərliyi qoruyub saxlamaqdırsa onda, bəzən xəşbəxtlikdən, az olmasına baxmayaraq və bəzən də qeyri- etik hesab edilən, malik olduğumuz azadlığı qurban verməliyik. Digər tərəfdən hədəfimizdə olan azadlığı yarışmaq, udmaq, zəbt etmək kimi ənənəvi üsullarla əldə etsək də, bərabərliyimizi qoruyub saxlaya bilməyəcəyik. Buna görə də biz bərabərliyi azadlıqdan daha üstün tutmalıyıq, ancaq burada sonuncu yenə də məqsəd olaraq qalır. Biz qeyri etik, bərabərliklə konfliktlə olmayan fəaliyyətin azadlığını axtarıq.

3. ŞƏXSİ MƏSULİYYƏT

Demokratiya bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Lakin onun çox zaman fikir vermədən ötürülən üç əsas şərti var.

Onlardan ilki - həyatın əsas qaydalarından olan fəaliyyətin və onun aqibətinin necə olacağıdır. Həyat haqda bəzi fikirlər var ki, onlar qətidir, lakin bizim ondan nəticə çıxaracağımız bir şey də var. O budur: etdiyin və kiminsə tərəfindən edilən hər şeyin mütləq mənada nəticəsi olur.

İkincisi, bizim hamımız azad istəyə malikik. Biz həyatda mümkün ola bilən bir çox seçimlər arasında öz seçimimizi etməkdə azadıq. Doğurdan da, azad istək olmasa idi fərdi azadlıq deyilən şey də olmazdı.

Üçüncüsü, əgər fəaliyyətin nəticəsi olursa və həmçinin seçimimizdə azadıqsa, deməli seçimimiz də mütləq yaxşıqla nəticələnməlidir. Biz cavabdehik, nəticəsi olan, həm bir fərd yaxud qrup halında, bizə aid olan bütün şeylərə görə şəxsi məsuliyyət daşıyıyıq.

Nəticə bir çox müxtəlif formalara malikdir. Bura bilə-bilə və qeyri-ixtiyari edilənlərin hər ikisi də aiddir. Bundan başqa, istənilən katiqoriya və dərəcələrdə fərdi hərəkətin hər iki formasının da bir sıra müxtəlif nəticələri ola bilər.

Bilməyərkədən olan aqibətlərdən başqa, görünməz olaraq baş verənləri də var. Biz hətta onun necə yarandığını hiss belə etmirik. Aqibətin bu formasına görə ən tükürpədici misal, fərdin son olaraq dünyasını dəyişməsidir.

Aqibətlər yüngül və çox ciddi də ola bilər. Onu dərhal hiss edib bilmək və ya əksinə, uzun müddətdə aşkar etmək mümkün deyil. O, müsbət və ya mənfi də ola bilər, bəzən çətin vəziyyətlərdə bunların hər ikisi də baş verir. Misal olaraq texnologiyaların geniş yayılmasının nə ilə nəticələnmiş olduğuna nəzər salın. Səhiyyə və yem istehsalı sahələrində olan inqilabi inkişaf, populyasiyanın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olursa da, digər tərəfdən də böyük sosial gərginliklərə, cəmiyyət qarşılıqlılaşmasına, ətraf mühitin korlanmasına və növ müxtəlifliyinin məhv olmasına gətirib çıxarır.

Fakt isə yerində qalır yeni, bunların hər zaman nəiləse nəticələnməsi mütləqdir və olanda hər zaman təsirli olur. Ona görə heç zaman məhfumu da yoxdur və bu barədə deyildiyi kimi, hoppanmamışdan əvvəl baxmalı və yaxud da fəaliyyətə başlamamışdan əvvəl düşünməli kimi olan belə fikirlər *Predikativ Prinsipin* əsası sayılır. Buna baxmayaraq bir çox insanlar bilə-bilə nadanlıq edirlər. Görüləsi hər hansı bir işin nəticədə pis ola biləcəyini anlamaq və ondan müdafiə olunmaq əvəzinə onlar, belə bir şeyin olmasını inkar edərək, ümumiyyətlə mövcud olmadığını fikirləşirlər və belə olduğu təqdirdə də, adətən bu, qan-qaraçılıq davam edərək və sonda daha ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Buna əyani misal xüsusi ilə Birləşmiş Ştatlar tərəfindən qlobal istiləşmənin inkar edilməsi və ona qarşı olan hərəkətsizlikdir. Fəaliyyətsizlik özü də bir nəticə kimi qiymətləndirilir.

Buradan görüldüyü kimi, fəaliyyətsizliyin də nəticəsi olur.

İkinci görünməz şərt- azad istəyin olmasıdır. Əgər bu mövcud deyilsə fərdi azadlıqdan danışmaq da faydasızdır. Doğurdan da həyatda azad istəyin olması çox vacib məsələdir. Bu istəklə biz öz seçimimizi edə bilərik, etdiyimiz seçimin düzgün olmasına çalışmaqla isə bütün məsələləri yaxşılığa doğru dəyişə bilərik. Bu güc bizdə var.

Siz öz şəxsiyyətinizin bəzi qeyri-genetik aspektlərinin təsiri altına düşməsəz nəyi edib-etməməyiniz barədə qərara gəlmək imkanına malik olacaqsız. Bu istək sizin verdiyiniz bütün qərarları, ən kiçiyindən tutmuş ən böyüyünəcən yeni, hal hazırda, nə etmək lazım olduğunu və özünün istədiyini bir adam olmaq üçün həyatda hansı kursu tutmalı olmağın haqda düzgün istiqamət verə bilər.

Bundan başqa, burda xülya azad istək kimi bir problem də var. Bu o zaman baş verə bilər ki, özünüzün hesab etdiyiniz hərəkət əslində başqa birinin istəyi ilə olub. Buna misal- reklam olunmadır ki, insanlar inanırlar ki, öz şəxsi istəkləri ilə alış-veriş edirlər, lakin, onlar əslində onlarda dərin təsir yaratmış reklam vasitəsilə çatdırılan dinamik modeli icra edirlər.

Bundan başqa kollektiv istək deyilən belə bir şey də mövcuddur. Bu, ümumi məqsədə çatmaq üçün fərdi istəklərin birləşməsidir. Kollektiv istəkdə də yalnızlıq ola bilər. Bu, biz mənfi sosial təsirlər ucbatından qayda-qanunu gözləmədən qrup halında yox, izdihamın ardınca qaçan zaman baş verə bilər.

İstək həmçinin ləyaqətin olmasından qaynaqlanır. Bu sizin özünüzü ağır və çətin tapşırıqların öhdəsindən gəlməyinizə imkan verir. Belə olması öz növbəsində öhdəçilik və bir çox hallarda cəsarət tələb edir. Başqa sözlə deyiləni etməkdənsə istədiyini hər şeyi et, ən yaxşısı isə tanımadığına qarşı ol... Misal üçün: azad istəkdən qaynaqlanan qoçaqlıq diktatorluq əleyhinə olan üsyana görədir. Diktatorluqda sizin azad istəyiniz sizin özünüzdən oğurlanmışdır, gərək siz onu vuruşmaqla geri alasınız.

Biz öz cəsarətimizi, hələ yeni digər bir “yox” prinsipi meydana çıxan zaman və ya vərdişlərlə mübarizə apararkən də göstəririk. Mübarizə zamanı hətta aydın eşidilən səslə belə “*Yox, mən bunu bir daha yenidən heç vaxt təkrar etməyəcəm*” demək daha asandır, amma xətaləri bir daha etməmək əslində çox çətinidir.

Diplomat və siyasətçilər tərəfindən heç bir vaxt yerinə yetirilməyən bu prinsipə aid bir digər misal onların heç bir vaxt dünyada diktaturanın törətdiyi qəddarlıqlara qarşı sərt və ona qarşı aktiv olaraq son qoyulmasına cəhd etməmələridir.

Nəhayət azad istək demokratiya üçün çox əhəmiyyət omaqda, həmçinin bunu etməkdə azad olan elektoratın əsaslı seçim etmək iqtidarında olmasının mövcudluğunu da öz üzərinə götürür.

Üçüncü şərt – etdiyiniz hər şeyin dünyaya və özünüzə təsiri var və *bunun üçün siz məsuliyyət daşıyırsınız*. Siz qurban deyilsiz. Siz deyə bilməssiniz ki, bunun günahkarı mən deyiləm. Sizin də öz düşüncəniz var, siz də öz-özünüzdə dərkə maliksini (ümumi qəbul edildiyi kimi tam yox), ona görə də siz nə etdiyinizi bilirsiniz, siz məsuliyyət daşıyırsız.

Həqiqi şəxsi məsuliyyəti görə bilmək çox vacibdir. Həm bir fərd, həm də, bir qrup kimi, daşdığınız o məsuliyyət ki, sizə bu barədə, sən də sosial vəzifəni yerinə yetirməlisən deyirlər. Belə sosial tələblərin diktatorluğa zəmin yaratmasının səbəbi sizin onunla çox götür-qoydan sonra məhz razılaşıra qəbul etdiyiniz zaman baş verir. Beləliklə, belə qrupların sizdən etdikləri tələbə görə öz şəxsi azadlığınızdan imtina etmək sizə çox ağır başa gələr.

Bununla əlaqədar olaraq şəxsi məsuliyyətin mövcud olması, yaşadığımız bütün problemlərin səbəbini günahkar bildiyimiz sosial institutlar, hakimiyyət, dinlər, məktəblər, koorparasiyalar, media və elə bizim özümüzük və bu, bizim bir insan kimi şəxsi zəifliyimizi göstərir. Beləliklə individual insanlar xudbin olduqları üçün əməkdaşlıq etmək əvəzinə yarışa girirlər, cəmiyyətdəki institutlar eyni ilə belə edirlər. Siz ilk olaraq davranışınızı dəyişə bilmirsinizsə sonra da heç nə edə bilməyəcəksiniz. Biz nəyə layiqkəsə eləcə də dövlətimiz və bütün digər sosial institutlarımız var.

4. İNAMSIZLIQ VƏ LƏYAQƏT

Həyatda olan çətinliklərə görə şəxsi məsuliyyət daşımaq bundan irəli gəlir ki, dünya çox mürəkkəb və mütləq şəkildə qeyri-müəyyəndir. Biz öz çalışdığımız fəaliyyətin necə nəticələncəyinə əmin ola bilmirik.

Bizim etdiyimiz hər şey dəyişikliyə və riskə məruz qalır. Bundan o tərəfə çıxış yoxdur. Biz hər şeyə əl atmalıyıq ki, nəyin necə olmağını görə və bilək. Səhvlər bu zaman yarana bilər, bu isə xərc deməkdir.

Doğurdan da, hər şeyi səhv edə-edə və onun nəticəsindən əziyyət çəkərək öyrənirik. Bu əlini isti sobaya toxunduraraq uşağa aid tarixi bir atalar sözü bənzəyir. "İstidir" sözünü özü əlini ona toxundurana anlamır.

Burdan belə çıxır ki, həyatın bizə bəxş edə biləcəyi, lakin, əslində isə azad olmayan şey, şəxsi azadlıqdır. Həyat tələb edir ki, biz ziddiyətli, həm də öhdəmizdə olan məsələlər barədə fürsət olduqca və bəlkə də, bir az qətiyyətsiz də, olsa mühakimə edək və qərarlar verək.

Qətiyyətsizlik məsələsi demokratiyada dərin əhəmiyyətə malikdir. Demokratik sistemlər çevikliyini və əhəmiyyətliyini saxlamaq üçün dövlət məmurlarının mütəmadi olaraq dəyişilməsi tələb olunur. Elektorat vasitəsi ilə baş verən bu dəyişikliklər bu işdə olan yeni insanlara fürsət və yeni ideyalar verir.

Bir çox demokratik dövlətlərdə yaranan belə bir problem vardır ki, əminlikdən doğan şövq hazırkı vəzifəli şəxslərin istefa verməsini demək olar ki, mümkünsüz edir. Bu pis bir hal kimi səciyyələndirilir və hətta korrupsiyalaşmış olurlar, lakin seçicilər bundan ehtiyat edərək hansı yolla olursa-olsun yenidən onları seçirlər ki, sonra gələnlər bundan da pis ola bilər (ehtiyatlılığın yaradılması məsələsi vəzifədə olanları gücləndirir "siyasi reklam").

Bu demokratik sistemlərin müddətinin niyə məhdud olmasının bir səbəbidir. Bir il müddətində hansısa bir vəzifəsi olan adam öz işi ilə məşğul ola bilər. Mübahisəli məsələlərdən biri də bunun bütün elektorial rəhbərliyə aid edilməsi və hətta vəzifələrin də təyin edilməsidir.

Bununla bağlı bir məsələ də, seçicilərin əminliklə tələb etmələri və siyasətçilərin onları buna inandırmasıdır. Siyasətçilər deyirlər ki, onların müxtəlif sosial problemlərin həllinə yönəlik atdığı addımlar işləkdir və onların opponentlərinin fikirləri məzəmmətə layiqdir. Lakin bu iddialar aldadıcı və azdıricıdır. Bir şeyin işlək olmasına görə isə zəmanət yoxdur.

İnsanlığ tarixinə baxanda bu gün baş verən dəyişikliklər daha da sürətlə yaranır və progressiv olaraq baş verir. Problemlər də öz miqyasına görə yaranır və bəzi hallarda bu tamamilə spiralvari şəkildə əylərək nəzarətdən çıxır. Misal üçün, qlobal istiləşmə haqda bu gün real olaraq inamsızlıq mövcuddur (yox əgər bu varsa, onda niyə pis təsirini göstərmir). Qabaqcadan yer planetinin nə qədər qızacağını demək mümkünsüzdür. Yer planetində olan bütün buzlaqların hamsının tam əriməsinin nə ilə nəticələnməsi təsvir olunmazdır.

Bu gün biz dəyişikliyə həmişəkindən daha çox məruz qalıyıq. Biz indi könüllü olaraq risklər edən və bunun nəticəsi haqda mühakimələr yürüdən, yeni-yeni davranışlar və liderlərin olmasını tələb edirik. Bunun əvəzinə biz, yenilikdən qaçan seçilmiş rəsmilər və bizi saymayan elektorat tərəfindən bataqlığa cəlb olunuruq.

Əminsizlik dinlə olan mütəşəkkil əlaqəsinə görə də demokratiya və dövlət üçün ikinci əsas əhəmiyyətə malikdir. Dinlər isə yuxarıdakı fikri qəti şəkildə inkar edirlər. Onlar ən nəhayət öz hesab etdikləri kimi həyatda ən vacib olan məsələlər haqda danışırlar ki, (məqsədlərinin nə olduğunu və biz ölərkən nələrin baş verəcəyini) bu da qətiyyətsizlik kimi başa düşülmür və bu iddialar apokalips və nağıllardan yaranmış etiqada əsaslanır. Heç bir sübut da yoxdur.

İnsanlar istədiklərinə inanmaq hüququna malikdirlər. Buna görə də din azadlığı deyilən bir məqam da var ki, burada demokratiya mütləq şəkildə qorunub saxlanmalıdır. Lakin bu o demək deyil ki, din hüquqları ona olunan etiqadın üzrinə düşməlidir. Dövlətdə bu baş versə və ölkə xüsusi din tərəfindən idarə olunursa onda buna teokratiya deyilir.

Teokratiya tələb edir ki, dominant dinin əsaslandığı xüsusi möcüzələrə sən də inanasan. Misal üçün isam teokratiyalarında vətəndaşların Məhəmməd Peyğəmbərin yaşadığı əfsanələrə inanması tələb olunur. Bundan başqa hazırkı İslam liderləri inanırlar ki, onlar “ilahi səlahiyyətə” malikdirlər, buna görə də onlar öz nəsilərini Peyğəmbərin ailəsindən olması ilə əlaqələndirirlər. Məlumata görə Məhəmməd Allahla danışmış (və ya onun arzu-istəyi Cəbrail mələyi tərəfindən çatdırılırdı) və bununla da belə bir səlahiyyətə malik olur və müsəlmanlar da inanırlar ki, bu səlahiyyət gələcək nəsillərə ötürülüb.

İlahi səlahiyyət qeyri-legitimdir. Müsəlmanlar öz etiqadlarını etməkdə azaddırlar. Lakin onlar bunu öz yaşadığı cəmiyyətlərindən tutmuş eləcə də, hər yerdə, kimə gəldi, məcbur edə bilməzlər. Digər sözlə dövlət demokratik və “dünyəvi” olmalıdır. Dünyəvi olmaq da o demək deyil ki, hökumət allahsızdır, amma cəmiyyət üzvləri həyatda dini məsələlər haqda istədiklərinə inanmaqda azaddırlar.

Demokratiya prinsipləri nöqtəyi-nəzərinə baxsaq teokratiyada insanlar bərabərdir. Ancaq gərək onlar bunu tam mənada icra etsinlər. Bu zaman şəxsi azadlıq çox ciddi olaraq məhdudlaşdırılmış olur. Bura məsuliyyət də aid edilir yəni bu, sadəcə izləmək üçün seçilməmişdir.

Biz bir çox müəməlarla əhatə olunmuşuq. Həyat etibarsızdır, buna görə də biz seçim etməliyik. Burada bir sual meydana gəlir: Biz seçimimizi hansı əsasa görə aparmalıyıq? Öz azad istəyimizi necə ifadə etməliyik?

Buna cavab fikrin dəyərləndirilməsindən başlayır. Biz dünyaya nəzər salaraq nəyin vacib olduğunu və məhz nəyi dəyərləndirmək barədə qərara gələ bilərik.

Bizim planetdə son 3.5 milyard il ərzində həyatın bütün təzrləri və təbii olaraq vərdişləri formalaşmış. Bu arada xüsusi bir növ kimi inkişaf edən *Homo sapiens* son dərəcə fəvqəladə olaraq bəşəriyyət mədəniyyətlərinin əsasını qoyub. Bu növ müxtəlifliyi Yer planetinin doğurdan da necə bənzərsiz və gözəl olmasını göstərir. Bu bizim dünyanın əsil dəyərinin nə olduğunu müəyyən edir.

Növ müxtəlifliyi getdikcə sıradan çıxır, təbii yaşayış mühitləri azalır, hər zaman təbii bəşəriyyət mədəniyyətləri müasir dünya tərəfindən "assimilyasiya" olunur və belə olduğu təqdirdə bu dəyərin bir hissəsi əbədi olaraq itirilir.

Dəyər anlamını insanların qrup və ya fərd halında hansısa etdikləri fəaliyyət kimi də qiymətləndirmək olar. Əgər belə fəaliyyətlər ətraf mühitin növ müxtəlifliyini, eləcə də, mədəniyyətin müxtəlifliyinin qorunmasına və bunların inkişaf etdirilməsi üçün mühit yaradılmasına yönəlir olursa, onda bunlar qəbul ediləndir. Əgər bu fəaliyyət bir başa və ya dolayı da olsa növ müxtəlifliyinə bundan sonrakı inkişafı ləngidərək pis təsir edirsə onda bu, qəbul edilən deyil.

Bu o demək deyil ki, müasir dünyamızda dəyər veriləsi heç bir şey yoxdur. Yaxın son on il ərzində həm öz-özlüyündə, həm də praktiki nəticəsinə görə (xüsusilə ekonomik həyatda) idrak partlayışları baş vermişdi, hansı ki, əlbətdə dəyərli hesab olunur. Lakin bütün müasir məziyyətlərin bu cür oxşar dəyərləri olmur. Əksər müasir məziyyətlərin nəticəsi bunu yeni başa düşənlər üçün bir tərəfli olur və ya dünyanın inkişaf etdirilməsində korporativ axtarışlar pul qazanmaq üçün olunur. Burada sonuncu ətraf mühit və mədəni növ müxtəlifliyinə və həmçinin bizim bərabərliyimizin əsas prinsiplərinə hücum etdiyinə görə tez-tez dərin, pis aqibətlə üzləşir.

5. ETIKA

Əgər biz seçimimizdə azadıqsa və yaxşı seçim etmək üçün məsuliyyət daşıyırsaq bu o deməkdir ki, onda bizə həyatımızı yaşadığımız müddətə də, təsəvvürümüzdən kənar da olsa da belə, ona hörmət etmək, qorumaq və onu hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün buna bir əsas olmalıdır. Bu əsas - etika adlanır. Sadəcə nəzər salmaqla bilinən etika - davranışın güzgüsüdür. Bütün mümkün olan situasiyalarda bizim davranışımızın idarə edilməsində bir çox prinsiplər mövuddur.

Etikanın əsası *əvvəlcədən* edəcəyiniz aktın nə ilə nəticələncəyini nəzərə almaqla başlayır. Hər dəfə davranışın digər insanlara, ətraf mühitə eləcə də mədəniyyətinə və millətinə zərər vermiri deyə özün-özündən soruşmalısınız. Sən bu barədə narahat olmağa başlayanda bu hər zaman özünə bəraət qazandımaqla başa çatmamalıdır (eləcə də, həyatınızı dolğun, mənalı yaşamaq üçün şəxsi etika mövcuddur). Beləliklə etikanın funksiyası bizim təbii insani eqoizmimizə qarşı

müdafiədir.

Bu həm də, fundamental etikada təhqirə yer olmaması kimi xarakterizə edilir. Siyası liderlər bu prinsipi axıradək gözləyə bilməyib apardıqları siyasətdə belə hallara çox yol verirlər.

Etika dəlilə əsaslanmaqla bizə dünyanı təhlil etmək imkanı verir ki, onu başa düşüb problemləri həll edə bilək. Öz davranışımıza hakim olmaq üçün olan bu qaydalar ənənəvi dini qaydaların prinsiplərindən fərqlidir. Buna misal kimi: bizə bu On Qadağaya və ya o islam şəriətinə görə nəyi necə etməyin lazım olması, yaxud da bu kimi digər dini etiqadlar barəsində danışırlar.

Son dərsdə bu problemlə bağlı aparılan müzakirə bundan ibarət idi ki, belə həqiqət- Allahın diqtəsidir və burda etiqadın olması vacibdir. Həmçinin, dini etiqad məsələsi həmin dini liderlərin bildiyi bir sahə olduğuna görə onlar bunu şərh edərək faydalı bir iş olmasını hesab edirlər. Lakin realıqda bu öz-özlüyündə qeyri-demokratikdir.

Biz uşaq deyilik. Bizə hər şeyi danışmaq lazım deyil. Biz öz-özlüyümüzdə nəyin doğru, nəyin səhv olduğunu başa düşə bilərik.

Bizim eitkaya da ehityacımız var. İnsanlar arasında mübadilə və kompromis olmalıdır. Biz istədiyimiz hər şeyi əldə etməyimiz mümkün deyil. Buna görə də bizə elə bir yol göstərən lazımdır ki, həmin bu mübadilə əleyhinə olarkən və bundan da artıq ümumi sosial situasiyalar zamanı necə hərəkət etməyimizi desin.

Etikasız həyat təbii qanun kimi qəbul olunur. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, bu zəiflər üzərində dominantlıq edən həddindən artıq sərt azad ideyalardandır, yəni, "Gücün varsa haqqın da var". Təbii qanun dedikdə dələ anlaşılır ki, əgər sizin gücünüz varsa onda təmkininizi saxlaya bilməyib xudbinliynizi davam etdirəcəksiniz.

Bu səbəbdən də həyatın etik normalarında təbii qanuna yer yoxdur. Bu bir ideya kimi bir daha təsdiqləyir ki, güc haqlı olmaq demək deyil.

Dünyaya nəzər salanda etikanın normada olmadığını görmək çətin olmur. Ölkədən ölkəyə müxtəlif yollarla güclülər istədiyi hər bir şeyi azad şəkildə edirlər. Bu demokratiyaya əngəl olan əsas məsələlərdəndir ki, bu da hökumətdən qaynaqlanır və dövlət onları dolayı yollarla müdafiə edir.

Etikanın çətinliyi - düzgün hərəkət etməyin asan olmamasındadır. Doğurdan da düzgünlük hər zaman aydın olmur ki, görmək də, mümkün olsun və siz gerek bunu da başa düşəsiniz ki, hətta o göründüyü zaman belə, onu etmək çətin olur.

Bir sıra davranış qaydaları mövcuddur. Bunlar hörmət etməyi bacarmaqdan başlayır. Əgər biz bərabərlikdə onda hamımız mədəniyyətimiz də daxil olmaqla hörmətə layiq. Bu isə öz növbəsində etikanın əsası hesab olunur, digər sözlə desək, çalışmayın ki, hörmət etdiyinizə haçansa, məmuniyyətlə zərər verəsiniz.

Bununla əlaqədar olaraq biz demirik ki, səhvi görəndə ona qarşı tolerantlıq göstərin. Əgər digər insanlar zərər verirsə biz bu işə qarışmağa borcluyuq (Bu əvvəldə qeyd olunmuş “yox” prinsipidir).

Etikanın digər əsaslarından biri də, etibarın olmasıdır. Yəni, dediyin hər şeyi etməli, başladığını isə sona çatdırmalısan. Əgər sən nəyisə edəcəyini deyirsənsə ancaq fəvqəladə və gözlənilməz hallar istisna olmaqla, onu yerinə yetirməlisən. Demokratiyada bir çox siyasətçilər nəyi isə deyib, amma sonra edə bilməyəndə seçici kampaniyasında mövqeyini qoruyaraq niyə qeyri-etik hərəkət etdiyinin səbəbini açıqlayaraq onları buna inandırır.

Bundan biz görə bilirik ki, etikanın digər bir əsası da – düzgünlükdür ki, öz sözünün üstündə necə düzgün durursan.

Son olaraq hörmət etmə etikası səbir, tolerantlıq və diskriminasiya olmayan davranışlara gətirib çıxarır.

Biz etikanı öz valideyinizdən öyrənirik, iki şeydən – nə dediklərimdən və daha çox necə etdiklərimdən. Biz onların davranışını münasib bir tapıntı kimi qəbul edib sonra onlardan nümunə götürürük.

Həyatımız müddətində etikamız müxtəlif bir çox mənbələrin təsirinə məruz qalsa da fikirlərimiz bu tərbiyə ilə toqquşur. Bu etikanın alternativini olan əsas mənbələr sosial institutlardır. Bizi əhatə edən əsas problemləri bir çox institutlar indiyə qədər izləyir və təbii hüququ kimi təbliğ edirlər.

Bu isə etik nizamsılıqla nəticələnir. Orada bu, çox müxtəlif, rəqabətli və qarşıdurmalarla qiymətləndirilir, bilmək olmur ki, nəyə və kimə inanasan. Real etika çətinliyi anlamaq demək deyil, onu başa düşsən, o, həm də davamlı olaraq sosial təsirlər tərəfindən sarsədilir. məqsəd və onun vasitələrinin əlaqəli ideyalarından yararlanmaqla bunu daha aydın şəkildə görmək mümkündür.

İnsanların çoxu etik cəmiyyətə yalnız hər yerdə bərabərlik olduğu zaman çatmaq mümkün olduğu fikirlə razılaşırdılar. Belə əsaslandırma yalnız bir qrupa üstünlük verən və himayədarlıq edən Nasist ideyasına yer yoxdur. Hətta elə bir vəziyyət ola bilər ki, biz məqsədlə razılaşdıq o zaman biz elə bir vasitə, üsul seçməliyik ki, sonra ondan istifadə etməyə cəhd də edək. Bunlarda öz-özlüyündə etik olmalıdır.

Etdiyiniz hər şeyi başa çatdırmaq fakt olması üçün çox vacibdir, təbii ki, burda daha vacibi olanı faktdır. Əgər siz qoyduğunuz məqsədə etik vasitələrlə çata bilmirsinizsə onda məqsədinizi dəyişdirməlisiniz.

Beləliklə də biz görərik ki, vasitə - məqsədə çatmaq yoludur (əvvəlki üsuldan istifadə olunarsa vasitə bizim etdiyimiz fəaliyyət, məqsəd isə onun nəticəsidir). Bu bir prosesdir, nəticə deyil, bunu bilmək çox vacibdir. Bərabərlik məqsəd deyil, o sanki qızıldan olan bir dibçək kimi göy qurşağının qurtaracağındadır və ya buna kiminsə hələ uzaq gələcəkdə çatacağı bir şeydir. Bu

uzun sürən bir proses olduğuna görə biz bunu hər gün və ya elə bu dəqiqədən etməyə başlamalıyıq qarşılaşmalıyıq.

Bu bir aksiomadır ki, məqsəd vasitə ilə uyğun gəlmir. Bu digər etik qaydalara aid edilir ki, müasir cəmiyyətlərdə buna az hallarda rast gəlinir. Sosial institutlar müntəzəm olaraq qeyri-etik üsüldən istifadə edərək məqsədin arxasınca düşürlər ki, bunun etik olmasına bizi inandırırırlar.

Misal üçün institutlar ümumiyyətlə elə hərəkət edirlər ki, sanki onların bizə yalan demələrinə hüquqları var, guya bu onlara çox əhəmiyyətli imiş kimi özlərini təmizə çıxarırlar. Bu cürə vasitələr haqda fikir yürütməyinə dəyməz. Bu sadəcə bir məqsəddir, onların çox əhəmiyyətli hesab edəcəyi bir məqsəd.

Belə olan halda məqsəd və üsulların hər ikisi qeyri-etik olur. Institutlar bizi eşitmək üçün mövcuddurlar. Biz ona görə yaşamırıq ki, onları eşidək.

İstitutlar əllərindən gələni edirlər ki, özləri barəsində olan informasiyanı gizlətsinlər, lakin bu informasiyalar bizim, ümumiyyətlə cəmiyyət üçün əlçatan olmalıdır. Çünki, eyni zamanda bizim özümüzdə deyirlər ki, onlara qarşı açıq və dürüst olun.

İstitutların hətta hər gün etdikləri məqsəd və vasitələrinin yanlış olması barəsində gətirilə biləcəyi saysız- hesabsız arqumentləri var. Öz fərdi cəmiyyətini qiymətləndirmək sənə düşür, liderlərin dedikləri şeyin hamısını etmələrinin vacib olması sənə üçün daha faydalıdır.

6. HAKİMİYYƏT

Demokratiya hər şeydən əvvəl hakimiyyətin balanslaşdırılmasını təmin edən bir sistem olmaqla həmçinin onun düzgün bölüşdürülməsinin qarantı hesab olunur.

Bu isə öz növbəsində çox çətin bir tapşırıqdır çünki, gücün elə özü mürəkkəb bir fenomendir. Belə çətinliklərin aradan götürülməsi üçün isə gərək hakimiyyət birləşsin.

Hakimiyyət müxtəlif yollar müəyyənləşdirərək onun vasitəsilə bizi öz təsiri altına alır və biz də bunun nəticəsində digər insanlara təsir edərək öz istədiyimizi və düşündüyümüzü etməyə vadar edirik. Hakimiyyət üçün bunun özü həmçinin bir nəzarət vasitəsidir. Belə vasitələr diktatorluq rejimi ilə oxşar olduğuna görə çox narahatçılıq doğuran bir hal hesab olunur. Əlbətdə, hakimiyyətdən yaxşı mənada da istifadə edilə bilər, lakin bu istisna hallarda baş verə bilər. Real həyatda isə hakimiyyətin dünyada qeyri- etik məqsədlərə görə istifadə olunmasına çox rast gəlinir.

Hakimiyyətlə problem onu olduğu kimi yeni, təbii görmək istədikdə yaranır. Əgər sən öz gücünü artırma bilərsənə onda bu sənə və sənə ailənin də persepektivinin inkişaf etməsi deməkdir və buna görə heç bir təbii məhdudiyət də olmayacaq. Elə ki, insanlar güc toplamağa başladılar, o zaman onlar bundan da artıq olmasını istəyirlər.

Bu cürə halları hakimiyyətdə müşahidə etmək çətin deyil. Hakimiyyət bir sıra məlum

öhdçiliklərə malikdir və onun belə fəaliyyəti isə bir əsaslandırılmış həddə məhdudlaşmalıdır. Lakin onun özünün təbii meyilliyə malik olmasını bizim siyasi liderlərimiz hamımıza və hər şeyə ağalığ etmək kimi başa düşürlər.

Hakimiyyətin müxtəlif formaları, istinadları və istiqamətləri mövcuddur. Bunlar hərbi hakimiyyət (güc vasitəsilə), siyasi (bura güc və həmçinin siyasət və digər mexanizmlər aiddir), qanuni (qərarlar və məhkəmələr), iqtisadi (hakimiyyətin pulla alınması) və psixoloji hakimiyyətdir (bunlar psixi manipulyasiyalar vasitəsilə əldə edilir).

Bundan əlavə, müxtəlif fərqli hakimiyyətlər də vardır. Mütləq hakimiyyətdə öldürməyə və həmçinin insanlara psixoloji manipulyasiyalar vasitəsilə intihar elətdirilməsinə də imkan yaradılır. (İslam ekstremizminin şərtlərinə görə fərdlər inandırılır ki, həm özləri şəhid olmalı və həmçinin də digər insanları öldürmək üçün intihara cəlb etməlidirlər).

Manipulyasiyanın belə forması fərdlərin azad istəklərini o dərəcədə sarsıdır ki, onların həyatda sağ qalması və həmçinin zərər verməmək üçün şəxsi etikası da instinktə əsaslanır.

Mütləq hakimiyyətin digər forması insanların kölə gününə salınmasıdır. Bu məqsədlə biz dünyaya nəzər salsaq bir çox insanların müxtəlif vəziyyətlərdə hakimiyyət tərəfindən bu cürə idarə olunduğunu görürük. Köləliyin və qurbana çevrilmənin də hal-hazırda müxtəlif çoxlu formaları var.

Hakimiyyətdə vərdişə meyillilik də vardır. Siz bir az nəşə əldə etdikdən sonra onu heç vaxt əlinizdən vermək istəmirsiniz. Bunun əsas səbəbi psixoloji məsələdir. Hakimiyyət sizin öz təbii şəklinizi dəyişdirir. Hakimiyyətə sahib olmaq insanlara öyrədir ki, onlar çox lazımlı sima kimi özlərini vacib sayırlar. Bu onların niyə belə fərqli olmasının əsas təərəflərindəndir. Əgər onlar güclərini itirsələr onda gərək bu cəhətlərini də tərgidələr.

Bu fərdlər üçün belə aqibətlərdən biri budur ki, onlar hər zaman güclərini itirməmək barədə düşünlər, daha çox tərs və fanatik olurlar.

İnsanların hakimiyyətlərini niyə itirmək istəməmələrinin səbəbi qanunda əhəmiyyətli hesab oluna biləcək maliyyə korrupsiyası ilə əlaqəlidir və həmçinin bununla da öz gəlirlərini itirmə ehtimalının olmasıdır. Bir sözlə korrupsiyalaşmış hakimiyyət işin mahiyyətini də dolaşdırır. Liderlər tək-cə cəmiyyətə xidmət etməklə fəaliyyət göstərmirlər, onlar həmçinin öz şəxsi maraqlarını da təmin edirlər, lakin belə işlər onları zaman-zaman çətin vəziyyətlərə salır.

Hakimiyyət barəsində son olaraq onu demək olar ki, əgər o, istifadə olunmursa və ya hakimiyyət nümayəndələrinin əksəriyyəti ona inanmırsa onda o heç nədir. Əgər sən ona maliksənsə gərək nə etdiyini hamının bilməsinə də imkan verəsən və ən gözəl yol bunu mükəmməl olaraq yerinə yetirmək olardı ki, insanlar da sənə necə bir gücə malik olduğuna inansınlar.

Hakimiyyət cəmiyyətdəki fərdlərlə və sosial institutlar arasında bir balansı vardır. Cəmiyyət üçün bu o deməkdir ki, hamı bərabər olduğu üçün bizim bərabər gücümüz var və ya bərabər olmalıdır. Demokratiyada bu hakimiyyət dövlət institutlarına istiqamətlənərək səs verməkdən

keçir, lakin belə olduğu təqdirdə fikir ayrılığı yarana bilir və çox nadir hallarda seçilmiş liderlər demokratiyanı inkar edərək diktatorluq rolunu icara edərək açıq üsyan qaldırırlar.

Digər təsisatlar da gücə malikdir. Onlar dinlər, korporasiyalar və media hesab olunur. Bunlar hamısı güc təmsilçiləridir. Burada yaranan problemin də bir neçə səbəbi var ki, o da təsisatların öz güclərindən sui-istifadə etmələridir.

Lakin həqiqətdə biz son rəyimizi saxlayırıq. Biz səsimizi yeni elə bir rəhbərə verə bilərik ki, o nə din təmsilçisi olsun, nə də korporasiya və medianı pulla alsın.

Hakimiyyətin cəmiyyətdə balanlaşması həmçinin iki əlavə prinsipdən aslıdır. Onlardan birincisi - *irsi prinsip* siyasi hakimiyyətə deyir ki, siyasi vəzifə atadan oğula ötürülməməlidir. Sülalə monarxiyasının uzun müddətli olması qəbul edilməzdir, baxmayaraq ki, bir neçəsi dünyanın siyasi diktatorluğunda hələ də qalmaqdadır. Onlardan – Şimali Koreyada hakimiyyət *Böyük Lider* Kim dən özünün oğluna *Kim Jong-il* ötürülüb.

Irsi prinsiplərdən ikincisi - iqtisadi hakimiyyətdir ki, burada məcburiyyət olmamalıdır. Bu prinsipdə deyilir ki, varlı fərdlərin uşaqları valideyinlərinin mülklərinin böyük bir hissəsinə varis olmamalıdırlar. Lakin cəmiyyətin belə bir qadağanı nümayiş etdirməyə hələ ki, istəyi yoxdur və bu birinci prinsipi tam şəkildə ləğv olunması deməkdir. Ekonomik güc siyasi gücün alınması zamanı istifadə oluna bilər. Bu tamamilə korrupsiyalaşmış bir gücdür. Siyasi hakimiyyət isə öz nöbətində burda ekonomik məqsədə çatmaq üçün istifadə olunur. Cəmiyyətə görə bunların yaxşı olması üçün mütləq hər iki prinsipə tam əməl olunmalıdır. Siyasi və iqtisadi güclərin hər ikisi məhdudlaşdırılmalı və onlar gərək tamamilə ayrı olsunlar.

7. HÜQUQ

Hakimiyyət qanundan nə nəticə çıxarır, nə də ki, onu başa düşür. Onu anlayan və ondan nəticə çıxaran həyatdır. Məlumdur ki, bizim canlı olmamız bizə müəyyən hüquqlar verir, bu elə ilk əvvəl öz həyatımızı yaşamaq hüququndan başlayır.

Bərabərlik və azadlıq tək cə prinsip deyil, bunlar həmçinin hüquqdur. Biz bərabər və diskriminasiya burada istisna olmaqla həmçinin azad olmaq hüququna malikik.

Bizim bir çox digər hüquqlarımız da vardır və onlar ABŞ konstitusiyasına görə ilk on təsisatından olan Bill Hüquqlarında və *Birləşmiş Millətlər Birliyi Təşkilatının İnsan Haqları Bəyannaməsində* öz əksini tapır.

Bu hüquqlar vətəndaş haqları kimi də tanınır, digər sözlə desək şəxsi azadlıqlar kimi, o azadlıq ki, - biz etdiyimiz hər şeyi gərək azad olaraq yerinə-yetirək, biz ona görə azad deyilik ki, bizim üçün bu kim tərəfindənsə edilsin - fikirlərinin hər ikisi başqa-başqa şeylərdir.

Azadlıqlar barədə Bill Hüquqlarında sonralar isə konstitusiya təsisatlarında göstərilmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

- Şura və icaslardakı söz azadlığı, mətbuatla əlaqəli fikir ayrılığının ola bilməsinə görə olan

azadlıqlar;

- Din azadlığı: istənilən dinə qoşulmaq və onu tərk etmək və ya da heç bir dinə inanmamaq.
- Əskərlikdə xidmət etmək azadlığı hansı ki, bu da özünün müdafiə etmək hüququnun olması deməkdir.
- axtarış və müsadirələr əleyhinə olan azadlıq, bu şəxsi həyatın hüququ deməkdir.
- Ədalətsiz cinayət-məhkəmə ittihamları, bura məhkəmə qanunlarının icrası zamanı hüquqların təmin olunmasına görə olan azadlıq və jüri tərəfindən açıq məhkəmənin keçirilməsi, qəddarlığa və qeyri-insani cəzaların tətbiq olunmaması aiddir.
- Səs vermək azadlığı.
- Əsarətdən azadlıq.

Bu hüquqların hamısı Birləşmiş Ştatlarda və bir çox digər ölkələrə qanuna salınmışdır. Orada həmçinin qanunla əlaqəli hər kəsə hüquqi çərçivədə bərabər mübarizə aparılmasına zəmanət də verilir və burada məqsəd budur ki, heç kəs qanundan kənar ola bilməz (Böyük Azadlıq Xartiyasında son zamanlar İnglis kralının hüquqları məhdudlaşdırılmışdır).

Belə hüquqlar sonralar fərdi hüquqlar kimi tanındı. Bunlar qanun kodekslərindən praktiki olaraq gündəlik azadlıqlara çevrilərək daha sonra isə qanunların və insanların imzaladığı kontraktların və hətta sosial norma və konvensiyaların əleyhinə çevrildi.

Qeyd etmək vacibdir ki, belə hüquqlara təkçə fərdlər deyil, eyni zamanda institutlar da böyük imkanlara malik olurlar. Bill Hüquqlarında represiyaya qarşı mətbuat azadlığının şərtləri açıqlanır və orada buna təminat verilir. (Həmçinin birisi buna görə israr edə bilər ki, hüququ özündə saxlamaq üçün gərək müvafiq öhdəçiliklər də olsun).

Konstitusiyada dövlətin nəyi edə bilmək və nəyi edə bilməmək imkanlarının olması açıqlanır. Dövlət çoxlu hüquqlara və eyni zamanda məhdudiyyətlərə malikdir. Bundan əlavə Birləşmiş Statlar və bu kimi digər dövlətlər çoxtərəfli federal və dövlət hakimiyyətlərinə malikdirlər və orada da həmçinin bunların müvafiq hüquqları göstərilmişdir.

Bu hüquqlar firma və koorparasiyalara aid olsa da, onlar təkçə qanunla deyil, həmçinin imzalanmış kontraktlar vasitəsilə də bu hüququ qazanmış olurlar. ABŞ da Ali Məhkəminin gəldiyi qərarın nəticəsinə əsasən də korparasiyalar hüquqi "şəxs" olurlar. Onların da digər insanlar kimi bir çox oxşar fərdi hüquqları olur. Korporasiyalarda belə ixtiyarın olması dünyada indi normal qəbul edilir.

Hər iki - fərdi və institutsional hüquqların mövcudluğu olması böyük dolaşıcılıq yaradır. Burdan belə çıxır ki, fəaliyyət sahələrində baş verən fikir ayrılığı getdikcə dərinləşməlidirmi? Demokratiyanın əsas prinsipi fərdlərin yalnız güclərinə görə deyil eləcə də, onların hüquqlarına görə ali hesab olunmasıdır. Müasir dünyada institutlar o qədər çox güc əldə

ediblər ki, fərdi hüquqlar burada tez-tez tapdanır.

Şəxsi və institusional hüquqlar barədə əlavə olaraq qeyd olunmalıdır ki, bu hüquqlar tam aydınlaşmayıb, bura digər sahələr və eləcə bütöv bir təbiətin hüquqları aid edilir. Ola bilər ki, bunlardan biri digərlərinin hüquqlarına görə narahat olsun, belə olduğu halda isə o müəyyən sahələr üçün də yirtıcıya çevrilmiş olur.

Bunun həyata keçməsi o deməkdir ki, bizim persektivimiz əslində qüsurudur. Başqa çıxış yolu olmayanda biz özümüzü dünya təbii olsa da, orada fərqli görürük. Yer ekologiyadır. Hər şey qarşılıqlı əlaqədədir və bir- birindən asılıdır. Bu onu göstərir ki, həyatın da hüququ bizi müdafiə etməkdir. Misal üçün korporasiyalar təbiətə ancaq onu eksplutasiya etmək məqsədilə yanaşır. Lakin əgər biz kompaniyalara da bu icazəni versək onda təbiət dağılar və hal-hazırda da dağıdılır. Bu o dərəcədə ola bilər ki, öz şəxsi həyatımız da təhlükə altında qala bilər.

Biz gərək öz planetar ekologiyamızın xarakterinə, imkanlarına və onun yaratdığı məcburiyyətlərə uyğunlaşaq. Fərdi və sosial rifah ayrılmaz surətdə dünyanın sağlamlığı ilə əlaqəlidir.

Hər halda, həyatın başqa formalarında bu hüquqlar bizə lazım olandan da dərinə gedir. Həyatın verdiyi hüquqlar mütləq şəkildə bütün canlılara aid olunur. Buradan belə çıxır ki, əgər bizim hamımız bunun bir hissəsiyiksə onda hamı verilmiş bu hörmət və mübarizənin belə dərəcəsinə layiqdir.

Məqsəd haqqında həmçinin filosofik bir sual da var, heç kəs həyatda sonunun necə olacağını heç bir halda dəqiq bilə bilməz. Buna baxmayaraq əlbəttə biz onun qoyduğuna əsasən yaşayırıq və daha geniş mənada həyatda sağ qalmağımız öz şəxsi məqsədimizdən artıqdır.

Həyat - inkişaf etmək, onun ətraf mühiti ilə daha yaxşı balanslaşdırılmış münasibət qurmaq və bəlkə də ən yüksək məqsədə can atmaq üçündür. İnkişaf etmək üçün olan bacarıq fundamental hüquqdur. Buna görə də biz yer planetində dominantlıq edən bir hakim kimi qalan digərlərini də inkar etməyə hüququmuz yoxdur.

“Həyatda hamının hüququ var” fikrinin özündə bir çox etik məna var. Bu o deməkdir, biz müxtəlif olsaq da, heç bir vəhclə təbiətə təsir etməməliyik, yeni populyasiyanı, istehlakı və texnologiyalardan istifadə etməyi hər zaman nəzarətdə saxlamalıyıq. Sonra isə biz təbii yaşayış mühitini və digər sahələrdə olan populyasiyaları bərpa etmək üzərində işləməliyik ki, onların da inkişafı bərpa olunsun. Bundan başqa bizim digər növ müxtəlifliklərinin inkişafına, onların genetik kodlarının manipulyasiyasına qarışmağa ixtiyarımız da yoxdur.

Demokratiya hüquqların cəminə əsaslanır. Bu hüquqlar hər yerə, bütün canlı aləmə aid olmalıdır.

Hüquq haqda son mülahizə - həyatda vacib sayılan bütün etirazlara ancaq hüquqla aydınlıq gətirilə bilər. Hüquq layiq olduğundan artıq deyil, onu qazanıldığı qədərdir. Hüquqsuz fəaliyyətin nəticəsi də yaxşı olmur. Doğurdan da olması vacib saydığı hüququn olmaması

səni müəyyən mənada qurbana çevirir.

Anlayışlarda bərabərliyə görə olan hüquqla və yeməyə və suya görə olan azadlıq o dərəcədə aydın görsənirlər ki, onu başa düşmək asan hesab olunur. Demək olar ki, onlar öz-özlüyündə də görsənir. Ancaq reallıqda bu fərqli bir məsələdir. Qazanılmamış və müdafiə olunmayan azadlıq bir heçdir. Əgər o indi mövcud deyilsə, onda heç vaxt olmayacaq, əgər varsa o zaman ona çatmaq daha da asan ola bilər.

Hüququ daha dəqiq şərh etmək üçün onun məqsəd və tələblərini bilmək lazımdır. Tələblərin məqsədlə uyğun gəlməsi məqsədə nail olmaq deməkdir. Əgər o bizdə varsa onda biz həyatımızı yaşaya bilərik.

Uşaqların da hüquqları varmı? Əgər böyüklər onları tərbiyə və müdafiə edirsə onda var. Ətraf mühit və digər müxtəlif növlər də hüquqlara malikdirlərmi? Yenə də biz onları mübarizədə udsaq və onları müdafiə etsək. o zaman var.

Hüquq elə hüquq kimi başa düşülməməlidir. O, məqsəd və tələbdir. Təbiətdə heç nə azad deyil. Həyat özünü bəxş etməkdən qeyri heç bir hədiyyəsi yoxdur.

VƏZİFƏ VƏ MƏSULİYYƏT

8. XALQ DEMOKRATİK REJİMDƏ

Biz niyə demokratik olmalıyıq? Başqa cür desək o kimin üçün mövcuddur? Bunun cavabı xalqdır, yəni ümumi cəmiyyət. O, insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsidir. Lakin cəmiyyətin demokratik olmalı olduğunu fikirləşən hakimiyyət məlumdur ki, adətən onları aldadır. Lakin küçə heç zaman birtərəfli olmur axı. Demokratiyaya nail olmaq və xalqa xidmət üçün xalq da öz növbəsində gərək bir çox öhdəçilikləri yerinə yetirsin. Bu aydındır ki, demokratiya bizə xidmət edir, lakin burada diktatorluğun ola biləcəyini nəzərə alsaq, onda bu xidmət daha da asanlaşacaq. Diktatorluqda hədəf ona qarşı olan iştirakçı yox, camaatdır. Burada camaat öz-özlüyündə qərara gəlmək deyil, nə etməli olduqlarını soruşurlar. Diktatorluq ona görə pis idarəçilik sistemi hesab olunur ki, burada camaat represiyaya məruz qalır, yalnız sağ qalmaq barədə düşünür və yalnız öz gündəlik qayğıları ilə məşğul olmağa vadar edilir. Maraqlıdır ki, diktatorluqda adətən qruplarla və ya ümumi olaraq camaatla onların xilasını üçün komunal yaşayış strategiyaları istifadə edirlər. Çünki, belə şeylər hər zaman tələb olunandır. Demokratiyada isə insanlar daşdıqları öhdəçiliklərə görə həvəsləndirilirlər. Burada əməkdaşlıq etmək üçün istəklərin olması mütləqdir. Belə cəmiyyətlərdə adamlar demokratik sistemləri tam diktatura çərçivəsində qurur. Burada o demokratiya təsvir olunur ki, o həyat iddialarına cavab versin və həmçinin də işləsin.

İnsanların da öz növbəsində fərdi təbiətləri olur və bu "insan təbiəti" kimi xarakterizə edilir. Demokratiya insan xarakterinə tam cavab verir. Lakin burada o yalana, qeyri-real olan müsbət bir qiymətə əsaslanır. Amma əslində o bir sistem olaraq insanların fəaliyyət göstərilməsi üçün yaradılıb, çünki biz həqiqətdə varıq. İnsanlarda isə daimi olaraq qeyri-etik tərzlər baş verir. Demokratiyaya bir çox sistemlər birləşir ki, onlardan biri hər zaman nəzarətdə saxlanması lazım olan leqal sistemdir. İnsan təbiətinin digər aspektlərindən biri də

onların müstəqil olmasıdır. Bizə nə etməyin lazım olmağı barəsində nəse demək xoşumuza gəlmir. Bu o deməkdir ki, bizim cəmiyyətdə iştirakımız könüllü şəkildə olmalıdır. Demokratiya - sosial sistemdə nəyi edib etməmək barəsində qərara gələrək xalqın səsi nəzərə alınan könüllü fəaliyyətlərə əsaslanır. Bizim xüsusiyyətlərimizdən biri də hər zaman mühakimə yürütmək qabiliyyətimizin olmasıdır. Demokratiya da mühakiməyə əsaslanır, emosiyalara deyil. Ona görə də bizi əhatə edən müxtəlif seçimlər arasında biz diskriminasiya yarada bilərik. Demokratiya varsa, bu bizim üzərində işləyəcəyimiz dünyanı başa düşmək istəyimizin olmasını göstərir. Təhlükədə olanda düzgün qərarlar çıxarmaq üçün təhsilin olması vacibdir, bura həmçinin təcrübə də lazımdır ki, olan imkanlardan tam yararlanasan. Bura həqiqətən də böyük təcrübə tələb edən beynəlxalq uçuşların həyata keçirilməsi də aiddir və hazırda bütün dünya bu təcrübəyə malikdir. Ən nəhayət bizə bunun üçün ilkin - "Demokratiya Yaşı" adlanan şərtlərin də olması lazımdır. Demokratiyada nizam- intizamın qorunub saxlanması da vacibdir ki, səsler itirilən zaman gücləri ilə cavab verməyib bunun üçün başqa yol tapsınlar. Bu ona görə lazımdır ki, səslerini itirənlər və ya seçim zamanı məğlub olmuş namizədlər emosiyalarına nəzarət etsinlər və gələn seçimlərdə yenidən şans qazana bilsinlər. Demokratiyada ən mühüm problem bir çox sosial təsirlərin bizim mühakiməmizi pozmağa cəhd etməsidir. Misal üçün institutlar ümumilikdə müzakirə obyektinin biz olduğumuzu hesab edirlər. Dinlərə görə etiqad göstərənlər bizik, korporasiyalara görə isə biz həm işçi, həm də istehlakçıyıq. Belə institutlar bizim emosiyalarımızla oynamaqla bizə nəzarət etməyə çalışırlar.

Şəxsi qərarların verilməsi bizdə uşaqlıqdan başlayır, bir uşaq kimi valideyinlərimizin nə dediyini qəbul edirik. Bu səbəbdən də biz diskriminasiyaya getməyərək valideyinlərimizin öyrətdiyi kimi sosial inancları qəbul edirik. Diskriminasiya biz artıq yetkin olan zaman şəxsi fikirlərimiz yarandıqda baş verir. Sosial təsirləri və uşaqlıqdan qəbul etdiyimiz hər şeyi öz gücümüz inkişaf edən zaman rədd edə bilirik. Lakin bunun özü asan məsələ deyil. Uşaqlıq vaxtı beynimizə yeridilən bu sosial təsirlərdən çıxmaq çox çətinidir. Misal üçün, müsəlmanların öz etiqadları əleyhinə getməsi mümkün deyil. Əgər belə olarsa onlar *dönük* hesab olunurlar. Bu baxımdan ABŞ da Prezident, hərbi qüvvələr və polis yuxarıda vurğulanmış tənqiddə layiqdirlər (və ya nə vaxtsa buna aid edilmişdilər). Kimlər ki, sui-istifadə edən dövlətə qarşı müqavimət göstərirdi, onlara *qeyri-patriot* damğası vurulurdu. Belə vəziyyət incə bir məsləni ortaya çıxardır ki, gərək biz onu anlayaq. Mənəviyyata sözün əsil mənasında təsir edən din də yuxarıdakı tənqiddə layiqdir, lakin hər kəsə ki, digər dinin yaymasına görə nifrət edilirsə onda bu durdurlumalıdır. Cəmiyyəti müdafiə edən hərbi qüvvələr etik mübarizə aparılırsa onda bu alqışlanır, lakin bu mübarizə barbarlıq, aqressiya, döyüş vasitələri ilə aparılırsa onda qəti qəbul edilməzdir. Eləcə də cinayətlə savaşıyan polis öz həyatına risk edir və bu prosesdə qəhrəman olur. Sosial ayrı-seçkiliyə görə təzyiqləri artıran məmurların bu hərəkəti də öz-özlüyündə cinayətdir. Demokratiyanın daha davamlı olması üçün tənqiddən yaxşı heç nə yoxdur. Əks təqdirdə biz azadlığımızı itirərək diktatorluğa bir addım da yaxınlaşmış oluruq. Sosial təsirlər üzündən yaranmış iddialar əvvəlkindən daha da artmışdır. Müasir mediada televiziya və filmlər o qədər güclü təsire malikdirlər ki, beyini yormağa ehtiyac belə olmur. Sosial təsirlər qarşısında fikirlər öləri bir şeyə çevrilir, əgər bu daimi olaraq üstünlüklə davam edərsə. Misal üçün narahətçilik törədən bir haldır ki, insanlar var ki, bizə yaxşı təsir bağışlayır, lakin onların xeyrinə səs vermək üçün adətən onlar yaxşı pedaqoqlar olurlar: bunlar o adamlardır ki, dolaşmaq məsələlərə aydınlıq gətirə bilsinlər. Əlbətdə ki, belə insanlar ritorika və davranış manipulyasiyasına adaptasiya edənlərdir. Demək olar ki, onlar bütün hallarda böyük qrupları cəlb edirlər, sonuncular daha inandırıcı hərəkət etdiyinə görə özlərinə birincidən daha çox tərəfdaş cəlb edə bilirlər. Demokratiya insanlara daha çox öhdəçilik verir ki, onlar

seçimlərini daha əsaslı kursa etsinlər. Baxmayaraq ki, hal-hazırda bizim belə tələblərimiz mütəmadi olaraq uğursuzluğa düçar olur. İnsanlarda isə demokratiyanın xarakterindən asılı olaraq onların əslində hansına aid olması kimi problemlər meydana çıxır. Məsələn, yeni demokratik dövlətlərdə fərdlər üçün öz səslərini satmaq adi bir haldır. Əlbətdə ki, belə vəziyyətdə sistem tam fəaliyyət göstərə bilməz. Buna alternativ olan yetişmiş demokratik dövlətlərdə ictimaiyyət adətən laqeyd olur və səs verməyə görə narahat belə olmurlar və ya sosial təsirlərə cavab olaraq insanlar və onların təmsil etdikləri partiyaları spesifik məsələyə görə bir- birlərinə qarşı olurlar və əməkdaşlıq etmək imkanlarını itirirlər. Demokratiya öz iştirakçıları üçün çox yüksək standartlar təyin edir və hal-hazırda bir çox cəmiyyətlər populyasiyaların böyük bir qismi bununla ayaqlaşma bilmirlər. Bundan belə çıxmamalıdır ki, bu sistem uğursuzluğa düçar olub və biz bundan üz döndərərək sosial təşkilatların digər ənənəvi formalarına qayıtmalıyıq (insan qanunlarına deyil, təbii qanunlara əsaslanmaq). Belə çıxır ki, bizim indi görəcəyimiz çox iş var. Demokratiya çökürsə, insanlar nizamsız bir izdihama və həmçinin ultra-millə və dini fanatiklərə çevrilirlər. Bu qəbul edilməzdir. Biz fərqli olduğumuzu arxada qoyaraq birlikdə işləməyi öyrənməliyik. Bunu etmək üçün hamı belə izdihama rəvac verənləri dəf etmək üçün ayağa durmalıdır. Bu həmçinin o deməkdir ki, şəxsi məsuliyyət səs verməklə başa çatmır. Xalq mütəmadi olaraq seçilmiş məmurları qiymətləndirməlidir və vacib məsələlərə görə öz fikirlərini bildirməlidirlər. Onlar məmurları gərək məsuliyyətli hesab etsinlər və lazım olarsa əgər onlar öz vəzifələrindən sui-istifadə edirlərsə onda işdən çıxarma, ittihamlandırma və cinayət məhkəməsinə cəlb etsinlər.

9. İxtilaf və Qarşıdurma

Demokratiyada dövlətə hakimiyyət xalq tərəfindən verilir, lakin fərdi hüquqlar müdafiə olunmadığı təqdirdə verilmiş səlahiyyət geri alınabilir.

Bundan başqa, müasir cəmiyyətdə istənilən halda bütün sosial təsisçilər hakimiyyət funksiyaya malikdir (onlar fərdlərin rifahını təmin edirlər). Buna görə ixtilaf belə təsisçi institutlarda baş verir.

İxtilafın yaranması fərdi məsuliyyət üzündən baş verir. Əgər cəmiyyətin lideri uğursuzluqla üzləşirsə biz də ona qarşı olmalıyıq. Biz onu dəyişməyə və ya hakimiyyətdən getməyə məcbur etməliyik.

Daha geniş mənada, ixtilafın səbəbi ideya ilə əlaqəlidir, yəni demokratiya sanki rəqabətdə olan bir ideyalar formudur, lakin bu forumun fəaliyyətində yaxşı olardı ki, ən yaxşı ideyalar seçimi, söz azadlığı və hüquqlar bərqərar olsun və asossasiya müdafiə olunsun.

Demokratik mühitdə ixtilafın olması çox mühümdür. Sosial liderlər yalnız tələb olunanı qəbul etməməlidirlər, onlar gərək çevik olsunlar və camaat qarşısında olub, nəyisə tələb etmək və müdafiə etməyi bacarmalıdırlar. Bunu edə bilməyən, ixtilafa yalnız tolerantlıq göstərməklə kifayətlənən və bunu pis bir addım kimi anlayıb başa düşürsə o, demokratiyanın əslində nə olduğunu başa düşmür.

Əlbətdə, hakimiyyət ixtilafı yatırtmaq üçün təbii tendensiyaya malikdir və bunu başa düşmək o qədər də çətin deyil. İxtilafda tənqid də var və heç kəs tənqid olunmaq istəmir.

Cəmiyyətdə hər zaman vəziyyətin niyə belə olmasına görə hakimiyyətə qarşı qarşıdurmalar olur, lakin bunlardan əvvəl mövcud problemin səbəbini axtarmaq və onu aradan götürmək daha yaxşı olardı. Bu işdə müdafiə və qarşıdurmaya görə, cəzalandırılma halları olmamalıdır. Bizə sosial tənqiddən müdafiə olunmaq lazım deyil. Bunun əvəzinə baş vermiş problemlər istiqamətində hərəkətə keçmək və buna uyğun fəaliyyət göstərmək yaxşı olardı.

Bunu əlavə etmək lazımdır ki, tənqiddə ən yaxşı cavab etirafdır və daha sonra isə bu barədə bir az fikirləşmək. Bir başa reaksiya vermək, hər zaman daha çox emosional alınır və bu zaman situasiyadan çıxış yolu olmur.

İxtilaf öz-özlüyündə müxtəlif formalarda baş verir. Bu etirazdan vətəndaş itaətsizliyinə və açıq inqilabcan gəlib çıxa bilər. İxtilafın dərinləşməsi də öz növbəsində əsas hərəkətverici gücə səbəb olaraq xalqda müəyyən inciklik yaradır. Bu, hakimiyyətin siyasətinə görə yaranmış ümumi fikir ayrılığıdır, bəlkə də cəmiyyətdə olan qruplardır, hansılar ki, diskriminasiya və represiyaya məruz qalıblar.

Misal üçün vətəndaş itaətsizliyi ədalətsiz qanunlara qarşı, ya da ədalətsiz qanun qəbulu zamanı xalq öz fikri deyərəkən baş verir. Belə hallarda onlar özlərini qanuna diqqət yetirməkdə borclu hesab edirlər. Çoxlu insan buna görə həbs olunur. Həqiqətən də xalqın fikrini dəyişmək üçün onlar həbs olunmalıdır. Buna yol verərəkən qanun da çox sərt ola bilər. Buna ən gözəl nümunə Birləşmiş Ştatlardakı vətəndaş hüquqları hərəkatıdır. Onlar aydın şəkildə nümayiş etdirirlər ki, mühitə uyşmayan və tolerant olmayan cəmiyyətdə qurban verməklə heç nəyi dəyişmək olmaz.

Ziddiyyət təşkilati baxımdan aktivizm deməkdir. Dünyada aktivlər və onların təşkilatlarının sayının artması onların müsbət mənada inkişafını göstərir. Əksər insanlar məğrurluqlarından qurtularaq tədbirlər görürlər ki, gören liderlər cəmiyyəti nəzərə alırmı.

Aktivizm əsasən etikadan başlayır. Lakin onu etikaya əsaslanaraq dəyişdirilərsə onda bu pozitiv inkişaf hesab olunmur. Digər sözlə aktivizm mahiyyət etibarilə etik və məğbul olmalıdır.

Aktivizm üçün əsas şərt budur ki, gərək nə istədiyini, xüsusilə sizi narahat edən problemlərin nə olduğunu, niyə narahat olmağınızı, onu necə həll etmək istiqamətində çalışmağınızı biləsən. Bundan başqa sizin diqqətiniz sosial və ətraf mühitin qiymətlərində olmalıdır ki, kim burada itirir, kim ödəyir. Belə bir səlistliklə aktivistlər belə problemlərlə üz-üzə durur ki, bu da böyük xərcin olması deməkdir. Hal-hazırkı və potensial olanın hər ikisi (misal olaraq global istiləşmə).

Əgər ziddiyyət də aktivizm kimi mütəşəkildirsə onda dəyirlik üçün bu təzyiq daha da arta bilər və cəmiyyətdə buna reaksiya verərək hərə bunu müxtəlif cür başa düşəcək.

Sosial müəssisələr, xüsusilə hökumətlər və korporasiyalar inandırıcı olsun deyərək aşkar olaraq media vasitəsilə aktivistləri ələ salır və onları bütün qəbahətlərə görə təqsirləndirmək üçün əllərindən gələni edirlər. Əvvəlcə aktivistlər ekstremist və radikal kimi qələmə verilir. Lakin biz "radikal" anlamının necə dəyişdirildiyini gərək əvvəlcə müəyyən edək. Otuz il əvvəl yer

planetini və ətraf mühiti dəstəkləmək radikalıq hesab edilirdi. Lakin indi bu nəyin ki, normal hətta çox zəruri bir addım kimi qəbul edilir. 30 il bundan əvvəl radikal olmaq doğurdan da qeyri-adi görsənirdi.

İndi aktivistlərə artıq məhəl qoyulmur. Onlar ictimai şüurun senzurasından kənarda qalıblar. Onların lap səsləri eşidilmiş olsa belə bütün təsisatlar onun əleyhinə qalxaraq o səsi boğmağa çalışmaqla onları ittiham edirlər. Aktivistlər cəmiyyətdən artıq bir terrorist kimi qələmə alınır.

Bunun belə qeyri-adi təsvir olunmasını əsas gətirərək polislər də ziddiyət yarandığı təqdirdə bundan istifadə edib cəza tədbirləri həyata keçirir. Yazıçı Andrey Rovel bu barədə bildirmişdir ki, aktivistlər sadəcə əleyhidar kimi yox, dövlət onları bir düşmən gözündə görə bilər. Onlar hətta casusluq üçün yetişdirilə, qeyri-legal hərəkətlərə qarşı təhrik oluna və hər hansı bir zorakılığı yatırımaq məqsədi ilə istifadə oluna bilərlər. Ən pis halda onlar yalandan ittiham olunaraq həbsə alına və hətta öldürülə də bilərlər.

Adamlar etiraz etmək hüququna malikdirlər. Bunu məhdudlaşdırmaq digər cinayət aktları kimi qəbul edilməzdir. Misal üçün bəzi ölkələrdə məmurlar "söz azadlığı"-nın nümayişi olan zonalarda onu məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Belə çıxır ki, özünümüdafiə azadlığının olması hüquq deyil, o hökumətin istədiyi vaxt verdiyi bir imtiyazdır.

Ziddiyət və aktivizmi birləşdirən tərəf isalhat ideyasının olmasıdır hansı ki, sosial institutlar lazım gəldikdə məqsədli şəkildə özlərində dəyişiklik yaratmağa kimisə əmin edə bilərlər. Demokratiyada da belə məsələ gözlənilsə də diktatorluqda bu qeyri-kafi hesab edilir. Diktaturada dəyişikliklər aparılması demokratiya üçün üsyan deməkdir.

Anlayışda üsyan sadə səslənir. Yəni sən sənə deyiləni etmirsən. Praktikada bunu etmək *həmişə* çətinidir. Konflikt vəziyyətlərdə üsyançılar öz və ailələrinin həyatlarını öz əqidələri üçün risk altında qoyur. Yəni, üsyan özünü gerçək təhlükəyə salmaqla risk etmək deməkdir.

Məsələni mürəkkəbləşdirən digər faktor da üsyanın yalandan və ya yanlış istiqamətləndirilməsi ola bilər. Konfliktli vəziyyətlərdə yalandan üsyan etmək ancaq və ancaq hakimiyyətə çatmaq məqsədilə edilir və bu mübarizə sonra sosial ədalət mühakiməsinin olması kimi təqdim edilir. Üsyan edən qiyamçılar öz müəyyən məqsədlərindən imtina edir və növbəti bir diktatorçuluq qrupu yaranması ilə nəticələnir. O ki, qaldı yanlış istiqamətləndirilmiş üsyana hansı ki, terrorizmlə məşğul olurlar və cinayətkarlarla gizlicə sövdələşməyə girirlər, bu onların etik əsasları dağılan zaman baş verir. Misal üçün ikinci dünya müharibəsindən sonra on illiklərdə koloniya dövlətləri ilə vuruşan fərdlərin bir çoxu yalançı üsyankar olublar. Xalq müstəqilliyə nail olduqdan sonra özlərinin güclərini öz əvvəlki müttəfiqləri əleyhinə birləşdirərək avtokratiyanın əsasını qoyublar.

Planetdə iki milyarddan artıq insan diktatorluqdan əziyyət çəkir və onlara nəzarət və zorakılıq qeyri-adi tədbirlər vasitəsilə aparılır. Vaxt gələcək ölkələrdən bəzilərində pasifizm və zorakılıqdan imtina olunacaq, orada zorakılıq və güc əleyhinə effektiv mübarizə aparılacaq, lakin bəzi ölkələr isə yenə də bundan əziyyət çəkəcəklər. Belə hallarda xalq gərək öz hərbi güclərilə mübarizə aparsın.

Hər halda bilmək çox mühümdür ki, zoraklıq zamanı və təhlükələrə qarşı özünü müdafiə yeganə icazə verilən bir imtiyazdır. Əksər qiymaçlar o zaman terrorist olurlar ki, onlara həqiqətən belə qadağa qoyulsun. İsrail və Fələstin də belə yerlərdəndir. Orada vəziyyət o qədər gərgindir ki, hamı bir- birinə qarşıdır, hətta ora təsadüfə gələnler əgər bir tərəfə gəlirlərsə onda o digər tərəfin hədəfinə çevrilərək düşməni hesab edilir. Bu yaşlılar, uşaqlara, hətta turistlərə də aid edilir. Orada mülki şəxs anlamı işləmir. Belə insanlar bəlkə heç başa düşmək istəmərlər ki, insanlıq üçün kollektiv günahlar və kollektiv cəza qeyri-etik sayılır.

Bu o deməkdir ki, siz qiyamçı vəziyyətinə düşmüş olsanız onda gərək mütləq emosiyalarınıza sahib olasız. Çünki apardığınız bu üsyan güclü qəzəb və nifrətə səbəb ola bilər, baxmayaraq ki, digərləri də sizə belə etmişdilər. Lakin əgər siz etdiyiniz bu üsyana şüurla yanaşsanız onda bu sizə qələbə qazanmağa və düzgün isitqamət almağa köməklik edəcək.

10. LIDERLƏR

Şəxsi məsuliyyət bizim liderlərdən asılı olmağımız demək deyil. Biz özümüz-özümüzü idarə etmək bacarığına malik olmaqla yanaşı, həm də bütün səslerin düzgün bölüşdürülməsinə və hakimiyyətin sui-istifadə edə bilmə imkanının aşkar edilməsi üçün dövlət sistemini dərinləndirən öyrənməyə səy göstərməliyik.

İnsan cəmiyyətində reallıq hər zaman bundan ibarət olub ki, bizim struktur həm tarixən, həm də digər səbəblərdən liderlik əsaslı olub. Sosial təşkilatlarda belə quruluş bizim lap erkən formamıza təsadüf etməklə müxtəlif sui- istifadə hallarına da geniş rəvac verən bir haldır.

Sosial institutların inkişaf etməsi məşğuliyyət dairəsini inkişaf etdirməklə yanaşı liderlərin ehtiyaclarını da təmin etmiş oldu. İlk əvvəl bu insanlar yaxşı təhciz olunmaqla öz vəzifələrini yerinə yetirirdilər. Burda hərbi qüvələrin ən yaxşı əsgərləri başçılıq edirdi, dövlət, iqtisadi institutlar və dinlər onların mürəkkəb sosial planlaşdırması zamanı və ya yaranan problemlərin həllində intellektual insanlar cəlb olunaraq buna rəhbərlik edirdi. Ticarətdə ona böyük maraq göstərənlər və həyatın müəmmalı yaranma tarxinin yazılmasında dərin təxəyyülə malik olanlar çalışırdılar.

Bir sözlə, liderlik bizdə sosial mövqeyinin təsnifatına və ləyaqətin olmasına görə qurulmuşdu. İnsanlar elə bir fərdin dalınca getmək istəyirlər ki, o öz təcrübə və bilikləri ilə nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirə bilsin.

Belə liderliyin əsas sosial məqsədləri onun üstünlük təşkil edən cəhətlərini irəli çəkməkdən ibarət idi. Biz də öz mövqeyini düzgünlük və özünün gücü ilə əldə edən insanların mütləq layiq olduğu mükafatı almasına inanırıq.

Lakin çox təəssüf olsun ki, ləyaqət əsasında qurulmuş bu sistemlər uzun sürmədi. Bu getdikcə əndazədən çıxaraq tezliklə nepotizmlə əvəz olundu və o bu gün artıq bizlədir.

Bunun səbəblərdən biri liderliyin öz mahiyyəti etibarı ilə korrupsiyaya qurşanmasıdır. Diktaturada liderlər açıq şəkildə ancaq özlərini və yaxınlarını irəli çəkir, lakin bu demokratik

dövlətlərdə də baş verir. Demokratiya liderlərin öz şəxsi gündəlik maraqlarına deyil, xalqa xidmət etməsi deməkdir. Bir çox liderlər öz nəfislərini saxlaya bilməyib uşaqlarının rifahı üçün ona verilmiş səlahiyyəti aşaraq ondan şəxsi məqsədlər üçün istifadə edirlər.

Liderlər həmçinin öz maraq dairəsində olan əvvəl məşğul olduqları biznes müəssisələrini də irəli çəkməyə can atırlar. Misal üçün, ABŞ da Corş Buş və Dik Çeyni Ağ Evin sahibi olmamışdan əvvəl neft sənayesi sahibkarı olduqlarına görə enerji sənayesini də aşkar olaraq üstün tuturdular. (Bu ekoloji problemlərə niyə az fikir verilməsini və ya bunun rədd edilməsinin səbəbini əksər seçilmiş məmurların neft sənayesindən hakimiyyətə gəlməsində görürlər). Məmurlar həmçinin öz müddətləri ərzində korpusiyalaşmış, gəlirli işlərə də əl atırlar.

Cəmiyyətin özündə də rəqabətin mövcud olduğu təqdirdə həmin quruluşda rəhbərlik edən liderlərə inanmaq tendensiyası olur. Liderlər sosial məsələlərə və həmçinin də cəmiyyətə görə, kimin burada geniş təcrübə nümayiş etdirməsinə və bunun digərini razı salıb-salmamasına görə qərara gəlmək məsuliyyəti daşıyırlar. Bu aydın şəkildə müharibələri müqayisə edərkən görsənir, belə ki, ciddi liderlik hətta ən az hərbi qüvvə və silahlarla belə, effektiv mübarizə aparmağa kömək edir. Liderlik həmçinin iqtisadi rəqabətdə də özünü göstərir və belə ki, kompaniyalar ciddi liderlərlə daima nəaliyyət qazanırlar.

Liderlərdən sosial asılı olmaq məsələsində çoxlu problemlər var. Onlardan birincisi elə liderliyin zəif olmasını göstərir. Misal üçün əksər ölkələr mütəmadi olaraq eyni səhvi təkrar edirlər. Bunun yaranma səbəbi ola bilər ki, bəlkə də ölkədəki prinsiplər eyni, amma məmurların fərqli düşüncəyə sahib olmalarıdır. Yeni gələn məmurlar da onların sələfləri kimi eyni ilə həmin cəloyə düşürlər. Bu hal “şəxsən özümüz etdiyimiz zaman öyrənirik” faktını ortaya çıxarır.

Liderlər ümumiyyətlə egoizmdən əziyyət çəkirlər. Onlar həmişə gördükləri işin ən yaxşı və ən öndə olduğunu zənn edirlər, lakin əslində gördükləri o böyük işlərin nəticəsinə heç zaman zəmanət verilmir. Sizin ən yüksək intellektə malik olduğunuz problemləri digərlərindən daha yaxşı başa düşərək həll edə bilməyinizdir. Bundan belə çıxır ki, siz problemləri düzgün yolla – öz üsulunuzla həll edərək dominantlıq etmək istəyirsiniz. Lakin bu prosesdə siz unudursunuz ki, siz də yanıla bilərsiniz. Ondən doqquzunda siz haqlı ola bilərsiniz, lakin onuncu dəfə ola bilər ki, səhv edə bilərsiniz. Belə olduğu təqdirdə də siz həmişə haqlı olduğunuz qənaətində olursuz. Burada siz digər insanların da axmaq və ən son başa düşən olmadığını və həmçinin problemləri həll etmək iqtidarında ola bildiyini də unudursuz.. Əgər bu onların da şəxsən cəlb olduğu bir situasiyadırsa onda qərar qəbul etmələrinə də haqları var.

Belə təkəbbürə görə də liderlər demokratiyanın nökrinə çevrilirlər və həmçinin dəhşətli, sosial səhv yaratmış olduqlarını da çox asanca unudurlar

Liderliklə əlaqəli olan nöqsanlardan biri də onların əhatəsində olan heyətin fərdlərə qəti olaraq yaltaqlanması zamanı baş verir. Bu onları alternativ baxışlardan və ziddiyyətli dəlillərdən təcrid edir. Lakin düzgün qəbul edilmiş qərarlar düzgün siyasətin düsturu hesab edilir və bu da bütün informasiyaların təhlilinə imkan yaradır.

Liderlik akademik tapşırıq olmadığı üçün onun nəticələri də böyük təzyiq yaradır. Liderlər bu

təzyiqdən yaxşı çıxmağı bacarmalıdırlar. Əgər onlar bunu bacarmırlarsa onda tabeçiliyində olanlardan sui-istifadə etməyə meyilli olurlar. Belə olduğu təqdirdə də cəmiyyət belə alçaq liderləri əgər işləmək qabiliyyəti varsa, onda rişxəndlə də olsa qəbul edirlər. (Bu, məqsəd və vasitələrə başqa bir nümunədir).

Liderlikdə ən azdırıcı məsələ maliyyə korrupsiyasıdır. Fərdlər öz ailələrini zənginləşdirmək məqsədilə onlara verilmiş səlahiyyətləri öz xeyirlərinə istifadə edirlər və bu var-dövlət də öz növbəsində nəsilləri tərəfindən ailənin siyasi gücünü əbədləşdirmək üçün istifadə edilir. Öz şəxsi maraq dairələrində olanlar da belə fərdlərin seçim kampaniyalarını maliyyələşdirir və daha sonra ümumi cəmiyyətin maraqlarından daha çox onu maliyyələşdirənlərin maraqları təmin olunur.

Maliyyə korrupsiyasının hazırda dünyadakı miqyası inanılmaz dərəcədədir. Adi halda mağazalardan oğurluq edənlər həbs olunurlar, amma yüz milyonlarla dollar oğurluq edən məmurlar azadlıqda gəzirlər. Korrupsiyanın əsas tiplərinə “siyasi korrupsiya” aid edilir ki, burada məmurlar öz şəxsi maraqları üçün qərar qəbul edirlər (özləri investoru olduqları biznes sahəsinin vergilərini azaltmaqla) və dövlət müqavilələrində olan korrupsiyalardır ki, bunlarda da təkliflər yerinə yetirilibsə, rüşvətlər də ödənilib.

Nepotizmlə rüşvətxorluq birləşərək liderliyin imtiyazlı bir sinfini yaradır. Bu demokratik dövlətlərin dünyada ümumi uğursuzluğu hesab olunur: ancaq pullu fərdlər və ya valideyinləri siyasətçi olanların bu postu/vəzifəni tutmaq şansları olur.

Liderlikdə ən ciddi problemlərin yaranmasına bir səbəb də fərdlərin demokratiyanı pozmağa cəhd etməsidir. Kütlənin arzularını və onlara seçki qabağı verilmiş vədləri rədd etməklə cəmiyyətin demokratik institutların işini pozmağa çalışmaqla diktatorluğa keçidə cəhd edirlər ki, onların siyasi partiyaları hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasınlar.

Liderlərlə bağlı dərin problemlərdən biri də onların seçilmək üçün mütləq hakimiyyətə can atmalarıdır. Bəzi insanlar lider kimi doğulurlar, bunun mənası o deməkdir ki, onlar buna daha çox qadırlar. Lakin digər fərdlər zirvəyə çatmaq üçün nəse etməli olurlar. Müasir cəmiyyətdə liderlik təbii qanuna tabedir və burada qəddarlığın olması bacarığın olması qəddər vacibdir.

Ən vacib məsələlərdən biri də budur ki, biz müəllimlə lider arasında fərq qoya bilmirik. Mövcud liderlər gerçəklikdə insanların nə etmək lazım olduğunu deməməlidir. Bunun əvəzində onlar cəmiyyətin mariflənməsinə kömək etməlidirlər ki, şəxsən özləri qərara gəlsinlər. Bütün bunlar yerinə yetirildikdən sonra onlar hamının xeyrinə olacaq konsensus əldə edirlər.

Liderliyin yeganə forması - real demokratiyada iştirak edənlərin qərara gəlmək və bunun vasitəsilə təbii qanunlardan və rəqabətdən qaçmalardır.

DEMOKRATIYA İNSTİTUTLARI

11. SOSIAL MƏHDUDLAŞDIRMA VƏ BALANSLAR

Cəmiyyətdə hakimiyyətdən sui-istifadə etmək o dərəcədə ciddi və zərərli ola bilər ki, köləlik və genosid kimi ağır və arzu olunmaz hadisələrə gətirib çıxara bilər və nəticədə bu da əks təsir yarada bilər. Buna nail olmaq üçün biz məhdudlaşdırma və balanslar sisteminəndən istifadə edəcəyik. Biz güc mənbəyinin istənilən ölçüsünü və ya konsentrasiyasını məhdudlaşdırmaq həmçinin, belə mənbələr arasında balanslaşdırma yaratma imkanlarına malikdir. Ona görə ki, onsuz da istənilən halda sui-istifadə üçün çoxlu imkanlar var və hal-hazırda inkişaf etdirilərək bu daha da mürəkkəbləşdirilib. Lakin hətta bu mürəkkəbliyi öyrənməklə (bəlkə də elə bu səbəbdən) də bunun özünün təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Dünyada hazırda yaşanaraq sınaqdan çıxarılan problemlərdən biri də odur ki, hakimiyyətdə məhdudlaşdırma və balansın əksər üsulları uğursuzluğa düçar olub.

Bunu görmək üçün müxtəlif çoxlu vasitələr mövcuddur. Məsələn üçün əgər siz cəmiyyətə də fərdlər və institutlar kimi onların bir kombinasiyası olaraq baxırsınızsa onda bizə hər ikisini də birlikdə məhdudlaşdırmaq lazım gələcək. Adı insanlar üçün bu nisbi olaraq sadədir. Hüquqi sistem xüsusi cinayət qanunlarında şəxsi gücdən sui-istifadə əleyhinə qəti önləyici funksiyaya malikdir. O sosial normalara uyğun gəlməyən davranışlara və həmçinin məzəmmətlərə açıq mənfi rəyin ifadə edilməsini, eləcə də nümayişlərə görə olan tələbləri balanslaşdırmağa kömək edir.

İnstitutlarda situasiyalar daha cazibəli gərsənir. İstitutların müxtəlif tipləri var və onların hamısı problemləri və liderlərə sualını özünəməxsus tərzdə qoyurlar. Bur da əsas vəzifəmiz institutların ehtiyaclarımızı hədəf götürməsinə əmin olmaqdır, yəni biz inanmalıyıq ki, onlar bizim üçün işləyirlər öz liderlərinin daha çox varlanmaq və gücə sahib olmaq arzusunu həyata keçirmirlər.

Məhdudlaşdırma və balansın yoxlanması üçün digər bir vasitə - onlarda etikanın olmasından başlayır. Biz digərlərinə zərər verməkdən çəkinməli və əgər ediriksə məsuliyyətini də özümüz çəkməliyik. Bu təbii qanunlara qarşı bizim əsas müdafiəmizdir. Etikanın olması da öz növbəsində təhsildən keçərək xüsusilə ailədə aldığımız yaxşı tərbiyədən irəli gəlir. Onlar isə sonralar rəsmi olaraq hüquqi sistemdə təcəssüm olunur.

Bizim etikamız cəmiyyətin dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Bura – bərabərlik və azadlıqda daxil olmaqla həmçinin demokratiya ideallarının əsasını təşkil edən birgə əməkdaşlıq və eqoizminin məhdudlaşdırılması da aid edilir. Belə nöqtəyi nəzərdən baxsaq onda birgə məhdudlaşdırma və balanslaşdırmanın məqsədi o dəyərlərlə qarşı-qarşıya duraraq təhlükə altında qalmış olacaq. Məsələn üçün bərabərliyi təmin etmək üçün cəmiyyət elə bir mexanizmlərə malik olmalıdır ki, bunun vasitəsilə bütün qrup üzvlərini, onları diskriminasiyanın bütün formalarından müdafiə etsin.

Məhdudlaşdırma və balanslar hakimiyyətin müxtəlif institusional konsentrasiyası və həmçinin onlara aid olan sui-istifadəyə görə yaranacaq müəyyən risklərin qarşısını almaq məqsədi

daşıyır. Burada prioritetlər artıq müəyyən olunur. Əldə edilmiş güc nə qədər çoxdursa bir o qədər də çox sui-istifadə halları var. Beləliklə burada daha vacibi olanı qarşılıqlı məhdudlaşdırmanın aparılmasıdır.

Əlbətdə, bu müzakirələrdə biz demokratik cəmiyyətlərə müraciət edirik. Demokratik olmayan cəmiyyətlərdə məhdudlaşdırma da yoxdur. Bundan başqa təmsilçiliklə olan demokratik dövlətlərdə liderlər qismən də olsa ləyaqətinə görə seçilirlər. Ən azından bilmək lazımdır ki, biz əvvəlki nəaliyyətlərinə görə belə liderlərə etibar etsək də, onların etibarlı olmasını yoxlaya bilmirik.

Bu həmçinin bizim niyə özünü idarə etməyə bel bağlaya bilməmizi buna institutların özləri nəzarət etməsilə izah edir. Buna nə qədər misal gətirilsə də özünü idarə müntəzəm olaraq uğursuzluğa düşür. Bunun əsas səbəbi budur ki, institutlar öz səhvlərini bizim kimi aydın şəkildə və ya bir xəta kimi anlamırlar. Bir sözlə onların liderlərinə etibar etmək olmaz.

Buna görə də biz müstəqil və yoxlanılması mümkün olan və özü-özünü və öz əxlaqlarını idarə edə bilən bir sistemə malik olmalıyıq.

Yekun izah kimi bizim sistem haqqında bunu demək olar ki, məhdudlaşdırma və balanslar tək-cə reaktiv deyil, həmçinin preventiv də olmalıdır. Yenidən baş qaldıran hədə-qorxular getdikcə genişlənməkdədir və biz buna hazır olmalıyıq. Yeni təhlükə mənbələrini müqavimətlə dəf etmək olar.

İnstitutlara nəzər salsaq onda gərək birinci onların liderlərindən başlayaq. Burada faktiki olaraq hər zaman mümkün olan müqavimət və balanslar sisteminin əsas ideyasını sarsıdan daha dərin məsələlər meydana çıxır. Sosial müqavimət dəyər verməkdən başlayır və bu ilk olaraq mövcud təşkilatlar tərəfindən edilməlidir. O təşkilatlar öz-özlüyündə institutlardır, bizim məhdudlaşdırma və balanslar sistemimiz də həqiqətən başqa institutlara nəzarət edən bir institut sistemidir. Bu institutların hamısı var-dövlətdən, hakimiyyətdən və verilmiş imtiyazlardan həzz alan liderlərə güvənirlər. Bu səbəbdən də onların maraq dairələrində olan imtiyazlarını müdafiə etmək də mahiyyət-cə qeyri-demokratikdir.

Digər sözlə demokratiya üçün məhdudiyyət özləri imtiyazlı və güclü adamlar tərəfindən həyata keçirilməklə imtiyazları və hakimiyyəti məhdudlaşdırmaqdan ötrü tərtib olunub. Buna görə də onlar öz cavabdehliklərini yerinə yetirərkən nə qədər təcavüzkar olacaqları hələ dəqiq bəlli deyil. Müqavimət yaxşı ola bilər, lakin bunu məğbul hesab etməyən insanlarda ola bilər ki, onlar da korrupsiyalaşmış olurlar və bunun nəticəsində də sistem çökür.

Bu faktı nəzərə alsaq liderləri məsuliyyətli hesab etmək çox çətindir. Hər şeydən əvvəl, onlar mediada öz müttəfiqlərilə birlikdə əllərindən gələni etməklə məsuliyyətli olduqlarını bildirmək istəyirlər, lakin əslində bu belə deyil. İkincisi, əgər günahları danılmazdırsa onlar tabeçiliyində olan birini günahkar görürlər. Çox nadir hallarda fərdlər var ki, onlar liderlik etdiyi zaman baş vermiş nəticələrin məsuliyyətini tam olaraq öz üzərinə götürür.

Problemlərdən müdafiə olunmaq üçün əlavə məhdudiyyətlər mövcuddur ki, onlarla liderlərə qarşı müqavimət göstərmək olar, lakin əgər planetdə bu millət işləyirsə onda bu da mübahisəli

ola bilər. Misal üçün bu məhdudlaşdırmalardan biri mümkün qanuni müddət və bu zaman ona qoyulan məhdudyyətidir. Seçilmiş rəsmilər müəyyən müddətdə vəzifəsinin məsuliyyətinə uyğun olaraq xidmət edirlər və onlar ancaq normal, iki il müddətində çalışırlar. Daha sonra isə əgər seçicilər onun gördüyü birinci işlərini uğurlu qiymətləndirərlərsə, onda ikinci dəfə də onu buna layiq görə bilərlər.

Bunun ardınca işdən azad etmə və ittiham halları başlayır, bu hal hüquq müdafiəsinə görə demokratiyanı devirmək cəhdlərinə, həmçinin nepotizm, korrupsiya və andı pozma aktları zamanı baş verə bilər. Bunlar hamısı olduqca qorxuncdur və bəlkə də birisi bütün bu olanları nəzərə alaraq işləmək arzusuna düşə bilər, lakin faktiki olaraq liderlər müntəzəm olaraq qətilərdən qaçırırlar. Hökumətdə isə korrupsiya təsəvvür olunmayacaq dərəcədə artsa da, sübut olunur ki, bu olanları onlar etməyiblər.

Buna səbəb liderlərin var-dövlətləri hesabına əsas imtiyazlarının indiyəcən qoruyub saxlamasıdır. Nəqər ki, var-dövlətin məhdudlaşdırılması sistemi həyata keçirilməyib (bura iqtisadi hakimiyyətin varislik prinsipləri də aiddir) digər məhdudlaşdırma vasitələri ilə bunun normal funksiyasını təmin etmək mümkün deyil.

Əsas problemləri üzə çıxarmaq üçün yeganə yol: lider psixologiyasıdır. Əksər liderlər üçün cəmiyyətin nə dediyinin heç bir fərqi yoxdur, onlar gizləndə belə bərabərliyi rədd edirlər. Onlar fikirləşirlər ki, digər insanlardan daha yaxşıdırlar və onlar özlərindəki o artıq gücə arxalanırlar. Əlbətdə, vaxtın qısa olması səbəbindən belə vəziyyət müvəqqəti xarakter daşıyır (siyasi liderlər üçün). Onlar dərinə inanırlar ki, daha yaxşıdırlar, çünki onların pulu daha çoxdur və ən pis halda onların pulları buna tab gətirə biləcək.

Məhdudlaşdırmanın son etapına cəmiyyət institutlarının müxtəlif tipləri və həmçinin daxili strukturlar arasındakı münasibətlər aiddir. Daha sonra hakimiyyətin demokratik dövlətlərdə təbii olaraq üç şöbəli struktura bölünməsi barəsində gələcək Hüquq Normaları dərslərində söz açılacaq. Institutlar arasında kilsə və dövlətin bölünməsinə də teokratiya müzakirəsində biz artıq gözdən keçirmişik. Belə institutların hamısı real olaraq ayrı olmaq istəyirlər. Bura kommərsiya (və ya koorparasiyalar) və dövlət; kommərsiya və kilsə; və ticarət və dövlət aid edilir. Burada əlavə məhdudyyət təhsil institutları olmaqla onları da dövlət, din və koorparasiyaların mənfi təsirindən müdafiə olunması tələb olunur. Nəhayət, dövlət daxilində özünün gücü çatan digər məhdudyyətlər də var, onlar - hərbi və polislerdir.

İnstitutlarla bağlı son fikir bundan ibarətdir ki, onlar hal-hazırda qloballaşmaya adaptasiya prosesindədirlər və bu prosesə beynəlxalq sazişlərin yeni modelləri də daxildir. Beynəlxalq təhlükələr beynəlxalq məhdudyyət göstərilməsini tələb edir. Lakin hazırkı sistem belə tapşırığın həndəvərində belə deyil ki, onu yerinə yetirə bilsin.

Cəmiyyətdə axırncı məhdudyyət elə insanlar özləridir. Böyük cəmiyyət müxtəlif üsullarla - səs verməklə, kommunikasiya imkanları (internet), bir-birlərinə məlumat ötürmək, protest, boykot və ən nəhayət bunların heç biri alınmasa devrilişlə müqavimət göstərir.

12. HÜQUQI NORMA

Ali qanunların əsas məqsədi təbii qanunları dəyişdirməklə formal hüquqi strukturu yaratmaqdan ibarətdir. Təbii qanun dövlətin gücünə əsaslanır. Hüquqi norma isə insan hüquqlarına əsaslanır və bu da etikadan irəli gəlir. Təbii qanun davamsız və dəyişkən olmaqla öləri qüdrət sayılır. Hüquqi norma aydın və proqnozlaşdırıla biləndir. Təbii qanunun verdiyi fayda da azdır. Hüquqi norma ədalətli və qərəsiz olmaqla hər kəs üçün bərabərliyi təmin edir. Beləliklə, təbii qanun ədalətsizdir. Hüquqi normanın təmin olunması isə mühakimə sistemlərinin də ədalətli işləməsinə imkan verir.

Hüquqi normanın yaradılması bizim bir insan kimi ali məqsədimizdir. Bu təkamül hadisəsidir. Bu o deməkdir ki, biz bir növ olaraq digər insan və növlərin əzab çəkməsinə göz yumaraq qıraqda durub baxmamalıyıq.

Azadlığın qorunması hüquqi norma üçün çox əhəmiyyətlidir. Cəmiyyətdə hüquqi qadağanı əsasən şəxsi azadlığın məhdudlaşdırılmasına görə qoyurlar. Ən pis halda isə diktatorlu cəmiyyət hüquqi normaların bütün aktlarına qadağalar qoyulur. Lakin hüququn lehinə və represiyaya az məruz qalan cəmiyyətlərdə onların buna necə məcbur edilməsi tam olaraq aydın deyil. Bu isə bizdə bir qədər tərəddüd yaradır, yəni biz bunu edə bilərikmi, ya yox, dəqiq bilmirik, bu isə azadlığımızın öz-özlüyündə məhdudlaşdırılması deməkdir.

Hüquqi normalar dövlətin birbaşa səlahiyyətindədir. Bundan başqa o demokratiyanın bir sütunu hesab olunur. Əgər qanuni sistem digər sosial institutların da tənzimlənməsi aid olmaqla layiqincə fəaliyyət göstərmirsə onda cəmiyyət uğursuzluğa düşər olur. Bunu yerinə yetirmək üçün hökumət korrupsiyadan azad olmalı və həmçinin zirək olaraq baş verən hədə-qorxulara tez uyğunlaşmalıdır.

Demokratik dövlət adətən iki və ya üç şöbəli strukturdan ibarət olur, onlar – yaratmaq, tətbiq, izah etmə və hüquqi sistemi bunlara məcbur etməkdir. Bunlardan birincisini - parlamentli demokratik dövlətlərə aid edilməklə seçilmiş legislatura (Parlament) Nazirlər kabineti, Baş Nazir və heyət cəlb olunur. Burada icra edici, Baş Nazir və Nazirlər kabineti Parlamentdən ayrı olduğuna görə onlar müəyyən mənada ondan asılıdırlar, belə ki, onlara səs vermə zamanı etibar göstərilməzsə tutduqları postdan kənarlaşdırıla bilərlər.

İkincisi, prezident demokratiyası olmaqla adətən bura seçilmiş qanunverici orqan aid edilir, seçilmiş rəhbəri (Prezidenti) kimi təyin edirsə, ancaq o prezidentin rəhbərliyi müddətində və ya ondan tez, impicment, yaxud da məhkəmə yolu ilə uzaqlaşdırıla bilər.

ABŞ-ı üç şöbəli quruluşa malik olduğuna görə ondan nümunə gətirmək olar. Konqres yeni qanunların ilkin variantını (leqalizasiyasını) hazırlayırlar. Sonra o Prezident tərəfindən təsdiqlənir. Bundan başqa Rəhbər kimi, Prezident yeni qanunları həyata keçirmək üçün hökumətin müxtəlif bölmə və şöbələrini istiqamətləndirir. Qanunların dəqiq tərkibi haqda müzakirələr getdikdən sonra onlar məhkəmələr tərəfindən aydınlaşdırılaraq həyata keçirilir.

Hüquqlar müxtəlif tiplərə malikdir. Əksər ölkələr konstitusiya və ya nizamnamə adlanan bütün əsas hüquqları özündə birləşdirən sənədlərə malikdir. Qanunların icrasını mümkün edən bu

konstitusiyaya ümumiyyətlə hökumətin institutlarında (müxtəlif şöbələrdə) onların əsasını təşkil edir və özlərinin qarşılıqlı əlaqəsini nizama salır, eləcə də insan hüquqlarını müdafiə edilməsinə təminat verir. Bu həmçinin, dövlət hakimiyyətinin həddlərini də müəyyən edir.

Konstitusiyaya və digər leqalizasiyalar hüquqların digər formalarının da əsasını qoyur. Ölkədən ölkəyə bu müxtəlif olduğundan əsas fərqli cəhəti də ictimaiyyət və fərdlər arasında olur. İctimaiyyətə verilmiş hüquq fərdlər arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlayır. Bunlar - real insanlar, təsisəstəci və mülki şəxslər, eləcə də korporasiyalarla dövlətin özüdür. Buna konstitusiyaya qanunları, eləcə də inzibati və cinayət qanunları aiddir. İnzibati hüquqlar dövlət idarələrində münasibətləri və həmçinin vətəndaş proseduralarını əhatə edir ki, bu da partiyalar, fərdlər və institutların mübahisəli məsələlərdə hüquqi vasitələr tapmasına imkan verir. (Başqa sözlə "vətəndaş iddiası" məhkəmə prosesi). Cinayət üçün yaradılmış hüquqlar öz-növbəsində ciddi cəza tədbirlərindən istifadə etməklə aydın şəkildə münasibətlərin müəyyən tiplərinə qadağalar qoyur. Buna həmçinin günahlandırılan fərdlərin hüquqlarını da əhatə edir.

Fərdi qanun fərdlər arasındakı münasibətləri - (yenidən təsisəstəci/institutsional mülki şəxslərə üz tutulur) sazişlər, fərdi hüquq korporasiya və ticarət hüquqları həmçinin müxtəlif mübahisəli məsələləri (yəni, qanuni hüquq pozuntuları kimi) müəyyən edilməsini də özündə ehtiva edir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı daxili qanunlarla müəyyən edilsə də bundan başqa beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsi üçün millət və müxtəlif partiyalar arasında beynəlxalq hüquqlar da mövcuddur.

Cinayət hüquqları olduğu kimi müəyyən hüquqi sistemlərdə vətəndaş hüquqları üçün də müxtəlif cəza tədbirləri mövcuddur. Bunlara polis və dövlət inspektorları aid olmaqla qanunu pozan partiyalara qarşı tədbirlər görürlər və məhkəmələr isə onların günahlarını təsdiqləyərək cərimə və türməyə salmaq kimi müxtəlif cəzaların verilməsinə qərar çıxarırlar.

Yazar Robert Hinkley hüquqi sistem haqda belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, qanun qeyri-etik əxlaqın vurduğu zərər böyük olduğu təqdirdə onun məhdudlaşdırılması üçün qəbul edilə bilər. Tarixi baxımdan bu doğru olsa da uzun sürən olmur. Arzu olunmaz hökumətlə birləşən korporasiyaların əxlaqı iddia doğurur və deyəsən hüquqi sistem də hal-hazırda bunu etmək qabiliyyətinə malik deyil.

Əksinə, əsas prinsip üçün yaradılmış qanunlar imkan qədər az olmalıdır. Buna səbəb qanunların çox olmasından sui-istifadəyə də yol verilməsi ehtimalıdır. Misal üçün bir çox ölkələrdə hüquqi sistem o qədər qəlizləşdirilib ki, hər ikisi qanun kimi icra oluna və ziddiyətdə də istifadə oluna bilər. Bu polis və məhkəmələrə qanunun kimin və nəyə görə həyata keçirilməsi üçün ehtiyatlı olmasına zəmin yaradır. Kasıblara heç bir güzəşt olunmasa da varlılar burada rüşvət verərək yaxşı izahat yazdıra bilərlər.

Belə sui-istifadə halları bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrin hamısında baş verir. Bu barədə belə bir ümumi zarafat da vardır: türmələrin arxa qapıları var, imkanı olan insanlar haqqını ödəyib azadlığa çıxı bilərlər. Sui-istifadəyə son misal şəhər ətrafının nizamsız inkişaf etməsidir. Bina tikənlər yerli məmurları rüşvətlə ələ alaraq, hətta yerli sakinlərin buna qarşı çıxmağına baxmayaraq geniş inşaat layihələrini həyata keçirirlər. Bina tikənlər yeni vergi

gəlirlərinə söz verirlər ki, bunların da böyük bir hissəsi kompensasiya kimi məmurların cibinə gedir.

Müasir cəmiyyətdə korrupsiya böyük təhlükə sayılır. Bunun səbəb budur ki, əgər dövlət korrupsiyalaşıbsa onda hüquq normalarından söhbət belə gedə bilməz. Buna qarşı müdafiə aktlarının istənilən forması rədd edilərək digərlərin burada nəzərə alınmır..

Hüquq normalarının əsas cəhətlərindən biri də fərdi hüquqların müdafiəsi olmaqla bura həmçinin cinayətdə müttəhim olunanların hüquqları da aiddir.

Müttəhimin əsas hüquqları özünü günahsız olmasını fərz etməkdən ibarətdir. Bunun üçün dövlət gerek sübut edə ki, siz həqiqətən də günahkarsınız. Belə əsaslı sübut olursa, onda hüquqlar da əsassız və davamsız olur. Bundan başqa müttəhimlər məhbusun məhkəməyə verilməsi barəsində məhkəmə əmrinə də malik olmalıdırlar. Bura saxlanmanın qanunauyğun olmamasına görə iddianın olması da aiddir ki, dövlət məcbur edilmə halları olubsa tədqiqat apararaq sübuta yetirsin (dövlətin polis tərəfindən işgəncə və sui-istifadə hallarına görə dəlillərə malik olması).

Müttəhimlərin digər hüquqlarına aşağıdakılar aiddir:

- Əsası olmayan axtarışlara və müsadirələrə yol verməmək,
- Həbs haqqında order yalnız inandırıcı səbəb olduqda nümayiş etdirilə bilər,
- Özünüzü günahlandırmaq üçün məcbur edilməməlisiz,
- Hüquqi vəkilin tutulması hüququ,
- Sizə qarşı duran şahidlə qarşılaşmaq hüququ,
- törənmiş cinayətin təxmin olunan yerdə tez və ictimai məhkəmənin keçirilməsi hüququ
- və həmçinin çoxlu girov yığmaq olmaz,

(bir yerdə qruplaşdırılındsa, belə hüquqa “lazımi hüquq prosedurası” deyilir)

Bundan başqa fərdlərin günahkar bilindikləri təqdirdə şikayət etmək hüquqları var, bu zaman onların həddən artıq cərimələnməsi, onlara qarşı qəddarlığın aparılması və qeyri-adi cəza tədbirlərinə yol vermək olmaz. Mülkiyyət müsadirə olunduğu təqdirdə buna görə iddiasız kompensasiya verilməlidir. Müttəhimlər həmçinin, hərəkətlərinə görə əgər hələ cinayət törətməyibsə yeni qanunlara uyğun olaraq bəri-başdan ittiham olunmamalıdır. (Sonuncu burada qanunun arxaya dönüş *fakt* (*ex post facto*) hüquqları kimi tanınır və ola bilsin ki, sonra amnistiya qərarı da verilsin). Bundan əlavə fərdlər günahsızlığı əvvəlcədən sübut olunubsa yenidən həmin məsələyə görə təqsirləndirilə bilməz (Bu cinayət məsuliyyətinə ikinci dəfə cəlb olunma adlanır).

Bu hüquq normalarına digər bir etiraz dövlətin belə vəziyyətlərə görə müstəsna olaraq apardığı tədqiqatlar zamanı rast gəlinir. Misal üçün, ABŞ da məhbusun məhkəməyə verilməsi barəsində məhkəmə əmri hüququ, ölkədə işğal və ya üsyan olan zaman ləğv oluna bilər. Belə istisnalardan biri son dərəcə mübahisəlidir və onlar hüquqi normanın yaradılmasının çətinliyinə səbəb kimi məhkəmələrin ədalətli aparılmalı olmasını qeyd edirlər.

Son məsələ bundan ibarətdir ki, axı qanun kimlər üçündür? Hüquqi sistem hüquqi şəxslərə

aid olmaqla onlarda “qanuni hüquq” və ya reputasiyanın olmasına əsaslanır (məhkəmə prosesinin aparılması üçün hüquq). Hal-hazırda bu ancaq insanlar və institutları əhatə edir. Lakin bu qanun həyatın başqa formalarına aid edilir, yeni-yeni ətraf mühit vəziyyəti nəzərdən keçirilir

13. KONSTITUSIYA

Leqalizativ və hüquqi proseduralarının hissələrinin strukturlarında ölkədən-ölkəyə müxtəlif əsaslı dəyişikliklər var. Elə bir millət yoxdur ki, onda konstitusiya və ya dövlətin qanuni sənədi olmasın. Əksər dövlətlərdə bu bir dənədir (Birləşmiş Krallıq burada istisnadır), birdən artıq deyil. Lakin həmin qanunların cəmi, yeni ümumi normalar onilliklər boyunca hətta əsirlərlə yaradılmışdır və bu dövlət strukturlarını, eləcə də mümkün bütün hüquqi məsələləri əhatə edir.

Bu dərstdə konstitusiyanın istifadə edilməsindən söhbət açılacaq. Daha sonra çatışmamazlıqlar olan və artıq məhdudiyət və balansların mövcud olmasına görə bu gün ən yaxşı nümunələrindən biri olan ABŞ sistemi təsvir olunacaq.

Konstitusiya “*ölkənin ali qanunudur*”. O, milli müstəqilliyi təsdiq edir və hökuməti qurur.

Bu ciddi məsuliyyətdir və bunu yerinə yetirmək üçün gərək bu sənəd yaxşı tərtib olunsun. Əks təqdirdə o demokratiyanı dağıtmaq cəhdlərinə qarşı effektiv xidmət etməyəcək.

Bir çox ölkələrdə öz konstitusiyalarının yenidən dəfələrlə redaktə edilməsi faktının düzgün bir iş olduğunu demək çətindir. Bu, mövcud konstitusiya və dövlətin milli siyası inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Əgər xalq demokratik olaraq primitivdirsə və buna görə indi də avtoritarlıq qaydalarını, ənənələrini qəbul edirsə onda hətta ən güclü konstitusiya belə burada uğursuzluğa düşəcək, buna misal dövlətin hərbi çevriliş zamanı devrilməsi ola bilər və yaxud da zəif konstitusiyanı hakimiyyətdə olan məmurlar dəyişə və ya əbədi olaraq onu saxlaya bilər.

Konstitusiya dövlətin strukturlarının şöbələrini qoruyur və bu quruluşlar məhdudiyət və balansların əlavə olaraq toplanmasının təcəssümüdür. Amerika dövlətinin əsasını ABŞ konstitusiyasının ilk üç məqaləsi təşkil edir. Bunlar məlumdur ki, ilk olaraq Konqresi, ikincisi Prezidenti və üçüncüsü Ali Məhkəməni əhatə edir. Başqa səbəblərlə yanaşı bu xalqın simvollaşdırdığı bir şöbə strukturuna olan inamını əks etdirir ki, bu da Konqresin əsas prioriteti olmalıdır.

Konstitusiya dövləti hakimiyyətlərə ayırır ki, hakimiyyət istənilən şöbələrini məhdudlaşdırarsın və qeyri- intuitiv olaraq hər bir şöbəsinə kifayət qədər imtiyaz verir ki, digər ikisi sövdələşməyə can atsınlar (Bu çox incə bir balansdır). Bundan başqa bu şöbələr uyğunlaşma və ya bəzi hallarda isə məsuliyyəti bölüşürlər.

ABŞ- da Konqres ilkin hüquq variantını hazırlayır. Lakin prezidentin bunlara veto qoymaq hüququ var. Konqres də öz növbəsində belə vetonu rədd edə bilər. Konqres buna görə müharibə edə bilər, lakin Prezident də Silahlı qüvvələrin Baş Komandanı kimi ona rəhbərlik məsuliyyətini daşıyır (Bunla demokratiyada bir başa hərbi əmrə malik olan siyası hakimiyyət

altında başqa bir məhdudlaşdırmanı əks etdirməklə ən böyük generallar deyil, adi məmur seçilir).

Konqres Prezidenti, onu ittiham edən nümayəndələr palatasını və ittihamı yoxlayan Senatı da ittiham etmək imkanına malikdir.

Konqres Prezidenti Ali Məhkəmə tribunala çıxartmaq səlahiyyətinə də malikdir. Lakin bu zaman Prezident məhkəmə də daxil olmaqla ən böyük ədalət mühakiməsini təyin edir. Konqres, xüsusi ilə Senat öz-növbəsində Prezidentin məhkəmə namizədlərini rədd edə bilər.

Ali Məhkəmə “məhkəmə yoxlanışı” əsasında yeni qanunları və həmçinin əgər mühakimə olunan dövlət fəaliyyətləri Konstitusiyanın hüquq strukturunu pozursa onda bunu rədd edə bilər. Lakin burada Ali Məhkəmənin ədalət mühakimələrini tam uzaqlaşdırmaq imkanı demək olar ki, yoxdur (onların vəzifəsi burada ancaq “ədaləti bərqərar etməkdir”). Burada Konqresin konstitusiyayı islah etmək üçün əlavə müqavimət göstərmək imkanı var.

ABŞ- in daha bir məhdudlaşdırıcı imkanı icra edici və qanunverici şöbələrdəki hakimiyyət personalını ayırmaq imkanının bəzən mümkün olmamasıdır (misal üçün konqres üzvünün prezident vəkili kimi xidmət göstərməsi). Bu isə zəmanət verir ki, hakimiyyət dairələri tamamilə ayrı-ayrı fəaliyyət göstərirlər.

Bu qanunverici orqanların günü-gündən dövlətə cəlb edən Amerika sistemini parlament demokratiyasından fərqləndirir.

ABŞ konqresi “iki parlamentlidir”. Hər ştata iki senatorla bir Senat, yaxud da ümumilikdə yüz və dörd yüz otuz beş Nümayəndələr Palatasından ibarətdir. Bu bir palatalıya əks olaraq iki palatalı qanunverici orqandır.

Nümayəndələr palatasına görə ştatlar dairələrə ayrılmaqla təxminən hər dairədən bərabər olaraq bir nümayəndə seçilir. Belə dairələr periodik olaraq dəyişdirilməsi yeni siyahıyaalmaya əsasən edilir.

Konqres üçün iki palatalı struktur ştatlar arasındakı bərabərliyi Senat vasitəsilə təmin edir və ümumi ictimaiyyətin nümayəndəliyinin Palata arasında bərabərliyini təmin edir.

Konstitusiya gündən-günə hakimiyyəti üç şöbəyə bölməkdə davam edir. Konqres də öz aralarında valyutanın buraxılmasına ücuzə verir, baxmayaraq ki, bu da onlar üçün xərc təşkil edir, ticarəti idarə etmək, poçt sistemini qurmaqla yanaşı milli hərbinə də yetişdirərək zəruri olan bütün qanunları yerinə yetirir.

Bundan başqa Hərbi Komandanlıq üçün Prezident müxtəlif kabinet departamentlərin rəhbəri olmalıdır. Həmçinin o xarici siyasət üçün də məsuliyyət daşıyır. Bura başqa millətlərdə səfirlərin təyin edilməsi də aiddir (burada Senatın da razılığı olmalıdır). Xalqın tanıdığı bir lider kimi Prezident Konqres müttəfiqləri və öz səlahiyyətinə görə qanunverici gündəliyə bir başa əhəmiyyətli təsirə malikdir.

Prezident demokratiyasında problem bundan ibarətdir ki, qanunlar həmişə Konqres tərəfindən yazılsa da zəmanət vermir ki, Prezident onları həyata keçirəcək. Misal üçün əksər Prezidentlər koorparasiyaların maraqlarını təmin edən kompaniyaların maliyyələşdirilmsi hesabına seçildikdən sonra inadkarcasına sahibkarlıq fəaliyyətləri ilə bağlı sərəncamları rədd edə bilər.

Bu problem belə bir faktla qarşı-qarşıya qaldığına görə qanun layihəsi də çətin interpretasiya olunur və ona görə də açıq qalır.

Konqresin daşdığı digər cavabdehlik də var və o diqqətsizlikdir. Onların işi təkçə qanunu layihələşdirməkdən ibarət olmayıb, həmçinin, hökumətdə gedən operasiyaları da müşahidə etməlidirlər. Konqres qanunvericiliyin məramına riayət olunmadığı təqdirdə bəzi ölkələrdə isə burda nöqsanlar olduğu zaman dövlət icraedici orqanlarını ifadə verməyə məhkum edə bilər. Bundan başqa onun tədqiqatını aparan departament də vardır, bu Dövlətin Məsuliyyətli Ofisi adlanır.

Üçüncü şöbə digər iki Konstitusiyadan asılı olan Ali Məhkəmədir. Konstitusiya hüquqi məhkəməni müəyyən etməklə başqa səlahiyyəti hələ tam aydın deyil. Bu doğurdan da birbaşa Məhkəmə idarə etməsinin başlanğıcı olmaqla ona məhkəmə nəzarəti səlahiyyəti verir ki, o da sonda konstitusiyaya əsaslanan izahat verir. (Belə ölkələrdə nizamnaməsiz hüquqi nəzarət yoxdur).

Burda məhkəmə də asılıdır, çünki o seçkidə seçilməyib. Bundan başqa ictimaiyyət qarşısında onların heç bir öhdəçiliyi də yoxdur. Onların heç bir hakimiyyəti də yoxdur. Məhkəmə güman edir ki, "inandırmaq üçün gücü" dövlət hakimiyyətinin əleyhinə olduqda fəaliyyət göstərir.

Güman edilən məhdudlaşdırma Məhkəmənin milli və xarici işlərdə rolunun az olmasıdır, beləliklə onun yuridiksiyası əsasən ölkə daxilində aparılır.

Məhkəmələri onların yuridiksiyalarının olmasına baxmayaraq mühakimə edilməsi qətidir. Onun heç bir şikayət hüququ yoxdur. Ali Məhkəmə prezidenti Məhkəmənin özü tərəfindən lap sonrakı qərarından sonra çevrilə bilər (bu özünü nizamlama formasıdır) və yaxud da ki, Konqresdə Konstitusiyaya dəyişikliklər etməklə.

Məhkəmə ona görə təyin olunmuşdur ki, hüquqi və müstəqil olsun, tez razılaşa bilən və siyasi olmasın (Yəni Qanunverici "kor" kimidir). O əvvəlcədən bunu təyin edir ki, əvvəlcədən deyilənlərə əsaslanmayan tədqiqatlar qanunverci və hüquqi mübahisələr belə interpretasiya olunmasın ki, dövlət siyasəti bu cürə müəyyənləşdirilib. Bu ona görə belə edilib ki, sonra Məhkəmələr gündəlik fəaliyyətində siyasi tərəfkeşliyə meyilli olmasınlar.

Məhkəmə üçün əsas prinsip "məhkəmə təmkinliliyidir". Bu ideyadır - hansı ki ədalət mühakimələri ciddi Konstitusiyanın mətni üzrə fəaliyyət göstərməklə Konqresin qanunverici hakimiyyətini pozmadıqlarına zəmanət verməlidirlər.

Məhkəmə təmkinliliyinin əksi "məhkəmə fəallığıdır". Buna ədalət mühakimələri konstitusiya bəndlərində yeni interpretasiyaları oxuyan zaman rast gəlir.

Məhkəmə təmkinliliyinin və məhkəmə fəallığının aralarında olan rəqabət həll edici rol oynayır. Konstitusiya yaşayış sənədidir. Bu daşda yazılmır. O gərək dəqiq interpretasiya olunsun, deyən hərfi interpretasiyasında israrlı insanlar 18-ci əsr kontekstində, İncil və Quranın interpretasiya edənlərlə yaxındır. Onlar konstitusiya fundamentalistləridirlər.

ABŞ Konstitusiya hazırlayanları başa düşdülər ki, onlar hər şeyi əhatə edən, aşkar, gələcək üçün sənəd hazırlaya bilmədilər. Onların məqsədləri bundan ibarət idi ki, dəyişikliklərə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşa bilən nizamnamə yaratsınlar.

Yekunda, dünyanın müxtəlif ölkələrinin xalqları diqqətli olaraq qərara gəlməlidirlər ki, quruluşun məhdudlaşdırılması üçün məmur seçmi və təyin etmə prosedurları gələcəkdə daha çox onların özlərinə fayda gətirəcək. Çünki, onun məqsədi münasibətləri və fərdi hüquqları saxlayan hökuməti yaratmaqdır.

14. FEDERALİZM

Ən sadə demokratik dövlət bir palatalı unitar dövlətdir. Bu o deməkdir ki, dünyada yalnız mərkəzləşmiş hakimiyyət var. Dövlət sisetminin heç bir nə əsas sferası, nə də sahəsi yoxdur, ancaq bir hakimiyyət binası var. Xalq ölkədə təxminən bərabər məskunlaşıb. Sakinlər namizədləri bu yeganə populyar yığınaqda seçirlər.

Strukturun bu tipi ilə istənilən cəmiyyəti idarə etmək olar. Lakin əksər millətlərdə bir çox səbəblər üzündən əlavə sfera və ya mərkəzi hakimiyyət dövləti vardır. İki palatalı hakimiyyət orqanı burada normaldır. Bunlar sonra yerli hakimiyyət orqanlarına, bunun üçün ərazilərə, qəsəbəyə və şəhərə malikdirlər.

Bu mürekkəb sistemin arxasındakı səbəblər tarixdə saxlanılır. ABŞ-ın ilk olaraq koloniya-koloniya və sonra ştatdan-ştata, daha sonra da yarım qrup və ya populyasiyası və coğrafi əraziləri boyunca nəticədə bütöv bir ölçüdə genişlənməyə başladı.

Deyildiyi kimi, xalqın federal sistemi var, əgər onları birləşdirən ölçüyə gəlməz mərkəzi hakimiyyəti varsa. Bu sistemə aid əsas sual ondan ibarətdir ki, dövlət əleyhinə müvafiq öhdəçiliyi və hüququ olan mərkəzi (və ya federal) olan hakimiyyətdir.

Bu da çox yaxşı balansdır. Daha böyük mərkəzləşmiş hakimiyyətdə diktatura riski də var. Daha az olması isə dövlətə etirazlar yaratmaqla xalqın parçalanaraq uğursuzluqla üzleşməsinə gətirib çıxarar (Mərkəzin də borcu adekvat olaraq ölkəni beynəlxalq aləmdə təmsil etməkdir).

Dünyada federal quruluşlarda güc balansının müxtəlifliyinə görə böyük dəyişikliklər mövcuddur. ABŞ- da güclü mərkəz var. Başqa millətlərdə ciddiliyinə görə hər halda, daha sərbəst təşkil olunmuş konfederasiyalar vardır və hətta onlar muxtar dövlətlər də ola bilər.

Cəmiyyət quruluşu insanların dövlətə həmrəyliyini bildirmək üçün ona qarşı bir hədd ifadə edir. Əgər güclü dövlət həmrəyliyi varsa federal ittifaq buna uyğun olaraq zəif olmağa meyilli olur.

Lakin istənilən federal struktur üçün yaxşı fəaliyyət göstərmək üçün mərkəzin kifayət qədər səlahiyyəti oilmalıdır ki, müxtəlif ştatlar arasında yarana biləcək diskriminasiyaya qarşı ola bilsin və ya müxtəlif ştatlarda dominantlıq edə bilsin.

Federal qurluşa imtiyazın daxil edilməsi belə güclü birlikdə və həmçinin xidmətlərin xərcinin yaranmasına da səbəb olur ki, bunların müdafiəsi üçün hərbi xərclərin ayrılmasıdır. Zəif federasiyalar məhdudlaşdırmış ştat gücünü qəbul etməklə və dövlət gücünün məhdudlaşdırılmasına görə nailiyyət qazana bilər ki, bununla da güclü mərkəz və milli həmrəylik yaradıla bilər.

Burda həmçinin xərclər də var. Nə qədər federal cəmiyyətə rəsmi hakimlik edən fərqli qrup varsa, bir o qədər orada belə qruplar arasında konfliktlər baş verir. Sonra eyni zamanda müxtəlif dərəcələrdə ştat məhdudlaşdırma və balanslar sistemini tətbiq edir və onlar da məhdudlaşdırmanın dərəcələrinə və sui-istifadə imkanlarına şərait yaradır və nəhayət bu da çox böyük xərclərə gətirib çıxarır.

Federal qurluşun digər xüsusiyyətlərinə müxtəlif ştatların dövlətə alternativ olan təkmilləşməni sınaqdan çıxara bilməsidir. Onlar yenilik üçün vasitələr olsa da əgər bu çox ştatlarda baş verərsə onda sistem üçün ağır ola bilər.

Cəmiyyətdə çox ştatlılıq ilə yaranan problemlərdən biri də onlar arasında inkişafın uzlaşdırılmamasıdır. Bu, xüsusi ilə fərdi hüquqlar üçün sual doğurucu hesab olunur, belə ki, birində belə hüquqlar qorunduğu halda digərində vəziyyət acınacaqlı olur. Mərkəzi hökumətin də əsas cavabdehliyi burda bundan ibarətdir ki, fərdi hüquqlara onların qorunmasına milli miqyasda zəmanət verməsidir.

Federal hakimiyyətdə istisna hallarda hərbi qüvvələrə, xarici işlər, pul buraxılışı və onun iqtisadi nəticəsinə görə, nizamlamasına görə cavabdehlik olur. Federal hakimiyyət və ştatların hakimiyyəti adətən bu cavabdehliyi hakimiyyətin digər əsas xidmət və aspektlərində ümumi iştirak etmək hüququna malik olmaqla qanun layihələri irəli sürülür, seçkinin keçirilməsi, vergilərin yığılması, polisın formalaşdırılması, ticarətin nizamlanması və ətraf mühitin mənfə nətəcələrini məhdudlaşdırmaqla təbii sərvətlərin inkişaf etdirilməsi.

Demokratiyada ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, insanlar xüsusi dövlət qərarının təsiri altında gərək onlara görə son sözünü desin. Bu, qəbul edilmiş qərara görə desentralizasiya tendensiyasına malik olmaqla, mərkəzi hökumətin dövlət üzərində təbii məhdudiyyəti demək olur. Bu həmçinin yerli layihələri qiymətləndirmək üçün yerli dövlət qulluqçularını yaxşıca yerləşdirilməsi deməkdir. Mərkəz ancaq o halda cəlb olunur ki, müxtəlif ştatlarda vəziyyəti nizamlamaq üçün ki, milli var- dövlətin bölünməsinə ətraf mühitin müşahidəçiləri tərəfindən zəmanət verir.

Burada sadə bir problem bundan ibarət olur ki, təbii sərvətlər bərabər paylanmır. Təbii sərvətlər müxtəlif yerlərdən əldə olunsa da, yerli insanlar korrupsiya üzündən federal hökumətdən öz halal miqdarından az alırlar. Belə vəziyyətin yaradılması bir çox hallarda yerli üsyana rəvac verir. Misal üçün, Hindistanın şimal-şərqi ərazisi ilə Nigeriyanın delta çayı kimi.

Əksər xalqlar federal strukturda ciddi iddialar irəli sürürlər. Əgər digər etnik, din və ya regional qruplar arasında belə haçalanma varsa onda, bu federal hakimiyyət üçün müvafiq deyil. Quruluş buna uyğunlaşa bilsə də bunun üçün böyük bir kompromisin olması tələb olunur. Burada məqsəd bundan ibarətdir ki, yerli problemlərə görə muxtar dövlət yaradılsın, lakin məsuliyyətini ümumi problemlər kimi bölühsün. Sonuncuya nail olmaq üçün xüsusi şərtlər tələb edilə bilər. Əgər bir qrup əksəriyyət təşkil edərsə, o digərlərinin hüquqlarından sui-istifadə edə bilər, ola bilər ki, cəmiyyətdə azlığın qeyri- proporsional tələbinə görə (bir adamın çatmaması bir səs deməkdir), yaxud da ki, azlığa veto qoyulması kimi.

Siyasi alim Arend Lijfart qeyd etdiyi kimi, kəskin bölünmüş cəmiyyətdə işlək federasiyaya nail olmaq mümkündür, əgər bunun əsasında loyallıq durursa və əgər fərqli qruplar təxminən ərazisi və əhalisinə görə eynidirlərsə.

Son olaraq federal quruluşlar bəzi cəmiyyətlərə aid deyil, separatçının arzusu qanunda və korrupsiyaya cavab olaraq ayrı-seçkilik salmaqdır. Yuqoslaviya və Sovet İttifaqı təsvir olunduğu kimi orada asanlıqla sona çatan federasiya da ardıcıl olaraq çətinlikləri yaşayır və lakin əvəzində müxtəlif millətlərdə müstəqil ölkələri formalaşdırmağa icazə verirlər.

Millətin konstitusiyası mərkəzi hökumətin və dövlətlərin hüquqlarının uyğun olmasını təyin edir. Bu həmçinin məmurlar tərəfindən ləğv edilə bilən prosedurları da təsvir edir və həmçinin yeni dövlətlər üçün əlavə imkan yarada bilər və hətta ittifaqı buraxa da bilər.

Konstitusiya həmçinin hakimiyyət hüquqlarını və federal dövləti ayrıca olaraq müəyyənləşdirir. ABŞ da on dördüncü Düzəliş dövlət qanunlarına uyğun olaraq fərdi hüquqların olmasını tələb edir. (Bu bənd yuxarıda qeyd olunan bərabərlik üçün müdafiədir)

15. SEÇKİLƏR

Təmsilçilik demokratiyası seçkilərin keçirilməsinə əsaslanır. Bu səbəbdən də seçkilər azad və ədalətli olmalıdır. Belə seçkilərin aparılmasında bir çox ünsürlər olduğuna görə əsaslı narahatçılıqlar da mövcud olur. Dövlət məmurları üçün seçkiləri elə dövlətin özü də təşkil edir. Bu o deməkdir ki, məmurlar dövləti onların (və ya onların partiyalarının) hakimiyyətdə qalacağına əmin etməklə manipulyasiyaya cəhd edirlər. Belə manipulyasiyaların olmaması üçün bütün mümkün imkanlar məhdudlaşdırılmalı və balansları təcrid etmək lazımdır.

Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda federal işçilərin seçki kampaniyalarında iştirakı qadağandır.

Seçkilər siyasi hüququ olan fərdi vətəndaşların əsil vətəndaşlıq istəyini ortaya qoyur. Onlar səs vermək, hansısa vəzifəni səsə qoymaq, öz seçici mövqelərini saxlamaq, dövlətdən müdafiə və başqa xidmətlər əldə etmək və hətta bunun əleyhinə də şikayət etmək iqtidarındadırlar.

Vətəndaşlıq bərabərlik formu olmaqla cəmiyyətin siyasi sistemdə bərabər iştirak etmək hüququnu təcəssüm etdirir. Seçki siyasi fəaliyyətdə rəsmən iştirak etmək üçün bir vasitə olmaqla bunun olmaması ixtilaf və üsyan kimi qurluşsuz hallarla nəticələnir.

Əksər dövlətlər ənənəvi olaraq vətəndaşları səs verməkdən boyun qaçırmamasın deyər, digər qruplarda yer tutmamağa görə xəbərdarlıq etməklə hədələyirlər. Belə məhdudlaşdırmalar əsasən dindən və etnik mənsubiyyətdən qaynaqlanmaqla dünya boyunca çox banal, çürük bir ənənədir. Bundan başqa sürgün etmə prinsipinə görə insanlar ciddi cinayətlərdə təqsirli bilinməkdən qorxaraq adətən seçkidəki hüquqlarını rədd edirlər. Buna minimum yaş həddinin olması da təsir edir.

Əlbəttə yalnız səs verməklə heç kim deyər bilməz ki, seçki yaxşı olacaq. Demokratiyanın tələbi öz iştirakçıları və özünün seçiciləridir. Demokratiyanın effektiv və optimal dərəcədə olması üçün seçicilərdə aşağıdakı keyfiyyətlərinin olması vacibdir:

- Yaxşı inkişaf etmiş təhsilin olması. Bu, ona görədir ki, həyatın əsas çətinliklərini və tələblərini, ictimai təşkilatlarda ədaləti, düzgünlüyü və etikanı anlayıb başa düşsən,
- Sosial təsirlərə qarşı effektiv müdafiə qabiliyyətinin olması,
- Təşkilatların məqsədini bilmək üçün və hakimiyyətin funksiyasını anlamaq üçün təhsilin olması,
- Hakimiyyətin hazırkı problemlərini anlamaq üçün təhsil,
- və yaxşı inkişaf etmiş düşüncə şəxsi keyfiyyət və məsuliyyətin olması bir də ki, seçkilərdə iştirak üçün azad istək intizamın qorunması.

Maraqlıdır ki, istənilən cəmiyyətdə xalqın əsas hissəsi bu standartları yerinə yetirmək iqtidarında olmur. Bu da öz-özlüyündə sual yaradır ki, biz bunun üçün nə etməliyik? Biz onların səs vermək hüquqlarını əllərindən ala bilmərik. Bunu istənilən halda səmərəli və ədalətliyini təmin etmək üçün heç vaxt işlənilməmiş bir meyar standartı fikirləşib ortaya qoymaq lazımdır. Burada yeganə yol isə elektoratı təlimləndirməkdən, maarifləndirməkdən ibarətdir ki, zaman-zaman onlarda maraqlı yaransın.

Seçim siyasi post uğrunda. Camaatın əsas problemlərindən biri də onların referendumda iştirak etməsi ilə əlaqədardır. Onlar tək və ya birgə olaraq normal seçkilərin keçirilməsi hüququna malikdirlər.

Vəzifə ilə əlaqəli olan onun faktiki müddətidir. Normal müddət 4 və ya 5 ildir. Vaxtın bir az da azaldılması vəzifəni tutanı onun müddəti dövründə həmin vəzifədən kənarlaşdırılmasının çətin olması baxımından daha yaxşı olardı. Əgər məmur hal-hazırda geniş yayılmış pis liderlik nümayiş etdirsə onda gərək ona qarşı müqavimət göstərərək onun uzun müddətli dövründə əl ağacından istifadə edəsən.

Prezident demokratiyasında rəhbərlər və digər məmurlar üçün seçim onların müddətinin sonunda aparılır. Bir çox parlamentli demokratik dövlətlərdə Baş nazir tərəfindən daha erkən seçim təyin edib ona başlamaq imkanları var. Burda qeyri- demokratik potensial olduğuna görə baş nazir və ya onun partiyası üçün bu həmçinin bir ənam ola bilər. (Parlamentli demokratik dövlətlərdə *etimad rəyinə* icazə verildiyi üçün onlar mexanizmlərə malikdirlər ki, bununla da məmurları onların hakimiyyət müddəti dövründə kənarlaşdırıla bilərlər. Hökumətin etimadı itirməsi nəticəsində növbədən kənar seçkilər təyin olunur).

Namizədlərin vəzifə tutması üçün gərək onlar ümumiyyətlə bir çox xüsusiyyətlərə malik olsun,

bunlar qoca olmamaq, rezidensiyanın olması və vətəndaşlıq yaşına çatmasıdır. Burda qeyri-təkmilləşməyə və s. ehtiyac yoxdur. Bəzi ölkələrdə məsələn, universitet təhsilinin olması kimi xüsusi tələblər qoyulur. Bu həmin ölkələrdə namizədlərin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır və bununla da ancaq ali təbəqəyə imkan yaradır ki, bu da şübhəsiz ki, qeyri-demokratik hesab olunur. Namizədlik demokratik dövlətlərdə gərək göstərdiyi xidmətə əsasən olsun, buna görə də gərək hamı onu səsə qoymaq imkanına malik olsun.

Demokratiyada seçim vəzifəni tutanlar üçün gərək təsadüfə aparılsın və polislər də seçim kabinələrini dairə ilə birlikdə bunlara nəzarət etsin. Seçicilər də gərək seçim məntəqələrində qorxmayaraq azad olsunlar, çünki orada beynəlxalq müşahidəçilər və nəzarətçilər durublar.

Demokratiyada özündə məsuliyyət hiss etmək o demək deyil ki, seçicilər seçkilərdən xəbərdar olaraq seçim edirlər və ya hamıya səs vermək hüququ verilib, bu həmçinin o deməkdir ki, onların səsləri qeydə alınmalı və sayılmalıdır. Siz gərək səsini saymaq iqtidarında olasınız. Seçki məsuliyyəti o deməkdir ki, səslərin sayılması üçün yeni elektron maşınlarına və sənədlərin idarə edilməsinə nəzarət edəsən, insan və elektron maşınların yaratdığı pozğunluqlara qarşı tədbir görəsən. Bundan başqa seçkidə səslərin yenidən sayılması və yenidən səs vermə kimi ciddi problemlər yarana bilər və bəzi insanlar bunu başa düşə bilməzlər, buna görə də seçkilər çox sadə və şəffaf keçirilməlidir.

Təkrar səs vermə - əlavə səs vermək demək olub bir əlavə kimi planın normal olmasına görə aparılır. Belə hallar bəzən plansız və ya təsadüfi də baş verə bilər. Bu həmçinin o zaman yarana bilər ki, məsul şəxs vəfat edir və ya vəzifəsini tərk edir və yaxud da ki, daha formal olaraq qalibin normal seçkilərdən sonra seçkilərdəki qanundankənar etdiyi hərəkətlərinə görə əvəz etmək üçün yarana bilər.

Seçkilər haqqında yekun məsələlər – siyasi partiyalar haqqında gələcək dərslərdə gözdən keçiriləcək burda ümumiyyətlə seçkinin keçirilməsinin vacib olub olmamasına baxılacaq. Bəzi ölkələrdə vətəndaşlar səs verməyə məhkumdurlar, əgər səs vermək iqtidarında deyillərsə onda gələcək seçkilər üçün də seçkilərdə iştirak etməkdən məhrum olurlar.

Bu həmçinin məqsəd və nəticəyə görə bir misaldır. Xalq həqiqətən də mümkün qədər böyük tətillik istəyir ki, bu da ictimaiyyətin istəyinə ən yaxşı cavab olmaqla həmçinin məmur seçiminin qanuna uyğunluğunu təmin edir. Lakin məcburi seçim etmək diktaturanın bir forması olmaqla camaata məlumat yollayırlar ki, bunu mütləq etməlisən. Səs vermək bir şərəfdir, lakin bu şərəf də gərək xoşluqla olsun.

16. SIYASI PARTİYALAR

Siyasi partiyalar insanların öz problemlərini müəyyən etmək üçün bir vasitədir. Bununla onlar həmin problemlərini birlikdə həll etmək və ona görə tədbir görülməsinə əmin olurlar. Onlar seçkilərdə və hakimiyyət məsələlərində bir başa çox vacib rol oynayırlar.

Bundan başqa onlar hansısa müəyyən bir problemin üstünü örtmək məqsədilə az rol oynaya bilər və ya bunun üçün geniş bir platforma təqdim edə bilərlər. Maraqlıdır ki, siyasi partiyalar müntəzəm surətdə öz mövqelərini dəyişirlər. İnsanlara olan çağırışlarını yeniləyirlər və ən

vacib olan problemləri izləyərək ən ciddi məsələlərə qarşı təhrik edə bilərlər. Bu qərarlılığı bilən partiyalar isə buna görə daha artıq müqavimət göstərə bilərlər. Onlar mövcud təşkilatlardır, hansılar ki, bir çox vasitələrdən istifadə edirlər ki, buna nail olsunlar. Burada əsas güc onların əbədləşdirilməsinə yönəlidir.

Seçkilərdə partiyalar vəzifəyə görə fərdləri xalqın razılığı ilə təyin edir və onların kampaniyalarını müdafiə edir. Onların məqsədi namizədlərin böyük miqyasda müdafiə edilməsidir. Buna aid bir fikir də kimsə bunu səsə qoymaq istəyirsə onda gərək sabit bir partiyaya keçsin, belə ki, bir çox ölkələrdə seçkiyə başlamaq üçün davamlı olan yeni partiyalarda seçmə hüququ var.

Bütün demokratik dövlətlərdə bir- birindən əsaslı fərqlənən siyasi partiyalar var. İki və üç tərəfli sistemlər də mövcuddur (misal üçün ABŞ və Böyük Britaniya kimi) və hətda bundan çox olanlar da vardır. Bunlardan hansı strukturdan istifadə olunur, artıq onlar həmin ölkə və ya ərazinin seçkilərə görə xüsusiyyətindən asılıdır. Kiçik ölkədən seçilmiş biri (ABŞ da təmsilçiliklə Böyük Britaniyada Parlament üzvü) göründüyü kimi iki və ya üç partiyalı sistemə inteqrasiya edir. Bunun səbəbi daha artıq partiyaların mövcud olmasıdır və bu da ona geniş dəstək, böyük səs və buna uyğun olaraq qələbə çalmaqda böyük inam yaratmağa imkan verir. Belə bir sistemin qurulmasından sonra yeni partiyanın yaradılması da çox çətindir.

Çoxlu təmsilçiləri olan böyük ölkələrdə olan çox partiyalı sistem mövcuddur. Burada səs vermə proporsional aparılır. Belə ölkələrin və Böyük Britaniya da daxil olmaqla hamısında Baş naziri olan parlamentli demokratiya mövcuddur. Proporsional səs vermə zamanı tərəflər səs vermədə topladığı faizə görə qanverici orqanlardakı vəzifələri və həmçinin nazirlik vəzifəsinə qədər bölünürlər. Misal üçün əgər partiyalar otuz faiz toplayıblarsa bu onların həmin ərzidə otuz yer tutması deməkdir.

Bu sistem həmin ərazidə bütün yerlər üçün qalib çıxmış tək bir partiya üçün maneələr yaradır, əgər o az faiz toplayıbsa onda yenə də ətrafında çoxlu konkurensiyalar olur.

Bu cürə ölkələrdə proporsional səs vermə müxtəlif partiyalarla davam edir və başa çatır, eləcə də kiçik ölkələrdə parlamentdə təmsil olunmaq üçün kifayət qədər səs toplaya bilirlər. Bəzi ölkələrdə səs verməyə görə onların üzvləşməsi üçün minimal bir astana da təyin edilir ki, partiyaların çox olması üzündən onların dövlət qanunu pozmamalarına və öz işlərini sona çatdırılmasına zəmanət versinlər.

Namizədlər Pariya Siyahısında qazanmış olduğu yerləri doldururlar. Bu dünyada dəyişdirilərkə müxtəlif çür istifadə edilir. "Qapalı siyahı" sistemində insanlar partiyalara daha effektiv səs verirlər, belə ki, siyahının əvvəlində yerləri bölüşdürən partiyalardan adı çıxanlar udurlar. "Açıq siyahı" sistemində müəyyən insanlar səsin əksəriyyətini udaraq yerləri tuturlar. Bundan başqa ən böyük yer tutmuş partiyalar Baş Naziri seçə bilərlər. Çoxluq bunu qəbul etməsə onda bu adətən digər partiyaların koalisiyaları ilə təşkil edilməlidir.

Baş nazir hakimiyyətin başçısı olduğu üçün, bir çox parlamentli demokratik dövlətlərdə prezident, yaxud da dövlətin başçısı var, baxmayaraq ki, bu vəzifə daha çox rəsmi xarakter daşıyır. Dövlətin başçısı hakimiyyəti və həmçinin aid olan ümumi seçkiləri təyin etməklə

konstitusiyalı monarx hesab olunur. Bu vəzifəni seçən ölkələrdə onun ümumiyyətlə müstəqil öhdəçiliyi və ikinci seçmə turu var. Səs verməyə görə ən yaxşı ikisi birinci seçkinin sonuncu turunda insanların böyük çoxluğu ilə iştirak edərək seçkilərdə qələbə çalırlar.

İrland filosofu Edmund Burkeyə görə hakimiyyət də öz-özlüyündə partiyaların rolu “*hakimiyyətdə olarkən ən məntiqli və möhkəm prinsiplilik göstərmək və hakimiyyətdə olarkən prinsiplial tənqidi təmin etməkdir.* İki partiyalı sistemlərə adətən baş verən bu olur ki, müxalifətçi xalqın maraqlarını qorumaq üçün az-az hallarda hakimiyyətdə olan digər partiya ilə işləmək istəmir. Bunun əvəzinə öz gücünü toplayaraq tək başına hazırkı hakimiyyəti pozur və dövləti buna məcbur edir ki, bununla da iki partiyada tərəflər dəyişilir. Eləcə də, Parlamentli demokratik dövlətlərdə də çox tərəfli partiyalarla hər hansı partiya nadir hallarda çox səs qazana bilər ki, özü müstəqil idarə etsin. Aparıcı tərəfin cəhdləri koalisiyanı asanlıqla girov götürmüş hakimiyyətdə cəmi bir neçə yerə sahib olan, lakin hakimiyyətin bərabərliyinə təsir edən partiyaları parçalaya bilər.

Siyasi partiyalar qanunverici prosesləri idarə edir və hakimiyyətin gündəlik işini qurur. Bu zaman siyasi səbəblərə görə vacib problemlərə diqqət yetirməklə maneələr də yarada bilər. Belə hallarda xalqı idarə etmək əvəzinə partiyalar vacib məsələləri bir yerə toplayırlar ki, bütün düzgün və düzgün olmayanlara qarşı hakimiyyətə gəlməkdən ötrü mübarizə aparsınlar.

Bu müzakirələr siyasi partiyaların əksər əhəmiyyətli funksiyalarını yerinə yetirdiyinə görə onlar da çoxlu mənfi aqibətlə üzləşirlər. Bunlardan da əhəmiyyətli olanı budur ki, onlar ictimaiyyəti müxtəlif fraksiyalara parçalayır. Bir çox partiyalar hazırlanmışdır ki, onlar fərqli sosial qruplara müraciət etsinlər və bunu etdikdən sonra insanlar arasında bizim cəhətlərimizlə uyğun gəlməyən mövcud fərqliliyi gücləndirirlər. Nəticədə onlar demokratiyada insanların arzusuna görə prinsiplial siyasi bariyerləri müəyyənləşdirərək birlikdə əməkdaşlıq edirlər.

Bundan başqa partiyalar elektoratu standart salmaq söyləri də mövcuddur. İnsanlar müxtəlif sosial və siyasi problemlərə görə geniş və müxtəlif dünya görüşlərinə malikdir. Bundan əlavə, bu fikirlər qeyri-müəyyənliliyinə görə həyatımızın əsasını təşkil edə bilər və biz də buna görə ölmək istəyerdik. Əlbətdə partiya üzvlüyü bizi xüsusi ehkamin platforması ilə birləşdirir. Biz siyasi partiyaların bizim maraqlarımızı ifadə etməsini istəyirik, biz istəmirik ki, onlar bəzən bizi bu cürə yollara sadə karikaturalara çevirsinlər.

Bütün baş verənlər bundan ibarət olur ki, siyasi partiyalar insanların etdiyindən də artıq sərt olur.

Siyasi partiyalar həmçinin qeyri-demokratikdirlər. Təşkilatı adətən fərdlərdən ibarət olmaqla bir neçə partiya rəhbərləri idarə edir. Bundan başqa onlar cəbhəni birləşdirmək yerinə daxili fraksiyanı inkişaf etdirərək fikir ayrılıqları yaratmaq tendensiyasına malikdirlər.

Bu adətən hamilik sistemi ilə eyni zamanda icra olunur. Seçki kampaniyaları dövlətin büdcəsindən deyil, digər yardımlarla təşkil olunur. Seçkidə qalib olan namizədlər həmin partiya üçün çalışmış və böyük ianələr vermiş fərdlərlə öz mövqeyini bölüşür. Partiyaların müəyyən üstünlük təşkil etməsinin bu tipi yurisdiksiyada “siyasi mexanizmlər” kimi tanınır.

Özlərini hakimiyyətdə əbədləşdirmək üçün siyasi partiyalarda loyallığın olması tələb olunur. Öz üzvlərindən və əlavə olaraq himayədarlarından ianələrin yığılması formal partiyanın registrasiya prosesini və vergiləri ödəmək üçün güclü təkan verir. Seçilmiş məmurların partiya loyallığı və onların maliyələşməsinə nəzarəti seçim kampaniyalarının başqa mənbələrindən əldə edilir. Bu partiya sistemində nizam- intizamı gücləndirir və partiyaların seçilmiş məmurlarını hakimiyyətə doğru aparır.

Ölkə siyasətində pulun üstünlük təşkil etməsi siyasi partiyalar üçün mənfəətə əlverişli üzləşməsi deməkdir. Lakin, əgər bizim fundamental hüquqlarımız vahid azadlıqdırsa onda onun necə aradan qaldırılmasını görmək çətinidir. Bunun alternativini isə partiya fəaliyyətinə və həmçinin kampaniya xərclərinə sərhəddin qoyulmasıdır (Yaponiyada yaşayış yerlərində təşviqat aparmaq qadağandır).

DEMOKRATIYAYA GÖRƏ İDDIALAR

17. DEMOKRATIYA DİLEMMASI

Aleksis de Tokvil *Amerika Demokratiyası* da öz səmərəli fəaliyyəti zamanı müşahidə edibdir ki, demokratiya risklər sırasına aiddir, yaxud da bu iddialı bir məsləhətdir. O həmçinin dilemma da adlana bilər və yaxud da hər seçimdə fəaliyyət üçün potensial mənfəətli əhvalatları ola bilən bir situasiya. Onlar aşağıdakılardır:

- Demokratiyanın çoxları üçün ağır olması riski,
- Hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsindən yaranan problemlər,
- Şəxsi azadlığa görə demokratiyada olan risklər,
- Demokratiyada silahlı qüvvələrin rolu,
 - Ziddiyyətlər - iqtisadi və sosial bərabərsizlik cəmiyyətdə mövcud olan siyasi bərabərliyə malikdir.

Demokratiya insanların hakimiyyətidir. Çox yaxşı, bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə hamı ona həm də öz məqsədinə çatmaq üçün əməkdaşlıq edir. Praktikada isə demokratiya əksəriyyət prinsipləri olmasının belə bir birləşmə ruhuna insanlar hələ şahidlik etməyiblər. İstənilən qrup və ya qrupun koalisiyası seçkidə yer çoxluğu ilə buna çata bilər və yerdə qalanları da buna məcbur edilə bilər.

Bu birinci dilemmadır. Bu istənilən belə çoxluğun fəaliyyət azadlığına görə nəzarət etməsidir. Bunun əsas səbəblərindən biri çoxluğun arzusunun çox vaxt diskriminasiya ilə əlaqəli olmasıdır. Azlıqda qalan qruplar üçün diskriminasiya müxtəlif yollarla çoxluq tərəfindən yaradılır. Doğrudan da çoxluğun arzusu, nəyin ki, bir bütün əhvalının arzusunu puça çıxardır, əgər bir şəxsin məqsədi onu bu yolda hərəkət etməyə məcbur etməyə yönəldilsə onda onu öz hüquqlarından məhrum etmiş olur ki, bu da inciklik doğurur.

Çoxluğun tiraniyasına qarşı məhdudiyət müəyyən hərəkət qadağaları, hakimiyyət və sosial (misal üçün diskriminasiya) həmçinin də hərəkətin müəyyən tipi ilə razılaşmaq üçün çoxluğun

səsindən də yuxarısı səlahiyyət verilməsi tələb olunur.

Sual olunur ki, hansı çoxluq? Söhbət burda cəmiyyətin əksər təbəqəsinə təsir göstərən yerli icmalar, onun ərazisi və səsləri həll edici olan bütün xalq konfliktindən gedir. Götürək elə dövləti... Misal üçün dövlət istəyir ki, bir bənd qursun, yerli icma da (həmçinin ətraf mühit mühafizəçiləri də) buna görə təsir altında olacaqları üçün buna qarşı olardılar. Lakin ərazidə suyun olması daha yaxşı olardı ki, bu xalq üçün həmçinin elektrik enerjisi alınması üçün də istifadə edilərdi.

İndi hansı kursu götürmək yaxşı olardı? Biz əvvəllər gördük ki, demokratiyanın prinsipi hər şeydən əvvəl insanların qərarlarında təsire məruz qalmasıdır, yəni son sözə sahib o olmalıdır. (Bir çox hallarda bu kiçik bir qruplar ola bilər). Əks təqdirdə belə demokratiya faktiki olaraq diktatura formasıdır. Bu misalda əgər yerli sakinlərin maraqları tam təmin edilmirsə və ya bu problemlə tam məşğul olunmursa onda onlar gərək veto qoymaq iqtidarında olsunlar.

Bu arqumenti separatçılıq hərəkatının bəraət qazandırılması üçün də istifadə etmək olar. Bu regionun ayrılmaq istəməsinə kifayət qədər əsas var, çünki burda söhbət həqiqətdə xalq səviyyəsində sistematik diskriminasiyadan gedir.

Çoxluğun tiraniyasına əlavə olaraq bunu demək olar ki, demokratik sistemlərdə azlıqlar qeyri-proporsional təsirlərə məruz qala bilərlər. Həmçinin əvvəllər qeyd olunduğu kimi, kiçik parlamentli demokratik dövlətlərə onlara zidd olan böyük partiyalar rəqabətə girməklə onlara böyük təsir göstərə bilər və bununla da müstəmləkə formalaşdırıla bilərlər.

Daha geniş mənada yeni, azlığın tiraniyası bütün demokratik dövlətlərdə sinfin və sərvətin təsiri ilə formalaşan və artıq yetişmiş vəziyyətlərdə ola bilər. Yuxarı silklər həmişə onların faktiki miqdarından çox zəngin olurlar.

İkinci dilemma – dövlətin mərkəzləşdirilməsi problemi. Bunun həmçinin hakimiyyət və varlıqla əlaqəsi var və həmçinin liderlərin özündə də bəzi problemlər müşahidə olunur. Bu daha sonra sosial institutlara uzanır. Müxtəlif institutların səbəb olduğu bütün çətinliklər bu ərazidə narahatçılıq yaradır.

Bu dilemmaya nəzarət üçün gərək institutları imkan daxilində az saxlamaq lazımdır və hakimiyyəti dezentralizasiya edərək yerli icmaları geri qaytarmaq lazımdır. Lakin desentralizasiyanın özü də əlavə riskdir. Sadədir, yəni milli dövlətin demokratik olması o demək deyil ki, dövlətin bütün yerli təbəqəsi demokratikdir. Yerli hakimiyyət daha çox diktatorluq gücünə aidiyyəti olmaqla: "güclü insanlar" yəni, başçı və mafiyaqların nəzarətindədir. Sual yaranır biz belə yerli diktatorluq əleyhinə necə mübarizə apara bilərik?

Növbəti iddia şəxsi azadlığın qorunmasıdır. Demokratiyaya yeni keçmiş insanlar tez-tez buna görə azadlığı unudurlar. Bunun belə olması ənənəvi səlahiyyət sistemində göredir. Həmçinin onların ümumiyyətlə demokratiyanın tələblərinə qeyri-adekvat olan təhsilə malik olmamasıdır. Bu da onlarda xüsusi ilə emosional arqumentlər vasitəsilə manipulyasiyaya meyillilik yaradır.

Liderlər də öz növbəsində rəsmi hökmdarlığın bu sinfinə gəlmək maraqları var və ya bəlkə də onlar bu nəşildəndir. Həmçinin onlar özlərini həmişə imtiyazlı tutur və yalnız özləri haqda

fikirleşirlər. Digər tərəfdən müxtəlif problemlər təsis edilmiş diktaturanın hərbi münasibətlərdə məğlubiyyəti zaman baş verir. Bu səbəbdən də seçilmiş fərdlər adətən inqilab etmiş generallardır. Lakin xarakterik olan budur ki, müharibə demokratiya və sülhlə uyğun gəlmir.

Böyük demokratik dövlətlərdə insanlar təsisatlandırılmış represiyalara tabe deyillər. İstehza doğurucu olsa da onlar hər halda bu azadlığın onlara bəxş olunanını götürürlər. Bundan başqa onlar seçki zamanı böyük görüntü yaradırlar, lakin seçildikdən sonra imkan yaranan kimi sui-istifadə edirlər.

Dördüncü problem. Hərbi qüvvələrin rolu barədədir, növbəti dərsdə bu barədə ətraflı müzakirə olunacaq. Bununla bağlı problem budur ki, demokratik dövlətlər tərəfindən göstərilən dəstək olmasına baxmayaraq diktatorluq hələ də davam edir belə ki, onlarda hərbi razılaşmaya görə tez-tez hərbi vasitəsilə silahlar ötürülür.

Sonuncu problem. Təzkib olunma və ya riyakarlıqdır, insanların siyasi bərabərliyi olan demokratik cəmiyyətdə hələ də böyük sosial-iqtisadi fərqlər mövcuddur. Bir halda ki, mübahisələr dərsin bu hissəsində hər yanda nümayiş etdirilir, demokratiyada bərabərlik dedikdə o anlama gəlmir ki, bu "qismən" olan bir şəraitdir. Bu qədim bir irqçinin fikrini yada salır ki, Afrika-amerikalılar ayrı ola bilərlər, lakin bərabər formada.

Son olaraq varlı olmağın üstünlüyü demokratiyanın ən böyük iddiasıdır. Skandinaviya xalqının mümkün istisnalarına baxmayaraq heç kim bu üstünlüyə qarşı effektiv mübarizə apara bilmədi. Lakin əgər bu özbaşınalıqdırsa onda bunun aqibəti qəti olacaq. Cəmiyyət əxlaqı pozucu olduğuna görə nəticədə axsayır. Bu hal ixtilaf, sonra təlatüm və nəhayət inqilabla nəticələnir.

Əlavə olaraq yuxarıda qeyd olunanların əsasını təşkil edən demokratiya üçün iddialar qeyri-demokratik rəqabətli dəyərin mövcud olmasıdır. İnsan cəmiyyətinin qeyri-demokratik quruluşu mirası və bununla əlaqəli olan bir dəyərdə də dəyəri var. Bu dəyərlər ictimaiyyətə geniş yayılmış təhsil sistemi və həmçinin də populyar olan media vasitəsi ilə aşılır.

Dominantlıq edən belə strukturlardan biri teokratiya və ya spesifik dindir. Demokratiya su və neft kimidir. Onlar eyni zamanda bir yerdə ola bilmirlər. İkincisi diskriminasiyanın təsis edilmiş çoxlu müxtəlif formaları vardır, bura iqtisadi (sərt sinflərin, təbəqələrin patronun/sifarişçinin və eləcə də quldarlıq formasının mövcud olması) qəbilə əsasında olan etnik mənsubiyyət və ya seksual üstünlük də daxil olmaqla seks. Üçüncüsü, bir çox xalqların müstəmləkəçi olmaqla qruplaşaraq antoqonist tayfalara çevrilirlər. Demokratiya tayfabazlığı aradan götürmək üçün hazırlanmış bir sistemdir, buna nail olmaq üçün isə o məhdud imkana malikdir.

Əgər cəmiyyətə hələ də belə bir strukturlar tərəfindən dominantlıq edilirsə onda bu demokratiyaya hazır demək deyil. Demokratik sistemin qurulması hələ onun yaxşı fəaliyyət göstərməsi demək deyil. Lakin hazırda dünyada həyata keçirilən demokratiyalara baxan zaman qərara gəlmək olar ki, bu üstünlük təşkil edən bir situasiyadır. Biz öz keçmişimizi uğurla yaşamamışıq.

Demokratiya hətta əhali, mədəni birləşmələr, imkanların genişləndirilməsi və inkişaf etmiş dövlət də olsa spesifik cəmiyyət üçün olmamalıdır. Sistem elastikdir, bu faktorlarla onlar

hərtərəfli fərqləri mümkün edə bilər. Lakin bu hər şeyə qadir olmaq demək deyil. Demokratiyanın uğurlu işləməsi üçün qeyri-demokratik sosial strukturlar və həmçinin onun əsaslandığı ənənələrə dəyər vermək və həmçinin sistemə inanmaqla öhdəsindən gəlmək lazımdır.

Maraqlı sual budur; əgər siz demokratiya qura bilməyiniz eyni zamanda ənənəyə son vermiş olursunuz. Bu az inandırıcıdır. İkincisi birincinin prekatıdır/xəbəridir. Bu ancaq o zaman baş verəcək ki, cəmiyyət öz azadlıqlarını bütün avtoritar ənənələrdən qazanacaq/udacaq, bu demokratiyaya doğru irəliləyişdir.

18. SILAHLI QÜVVƏLƏR

Silahlı qüvvələr demokratiyada böyük rola malikdir. Bunlardan ən vacibi xarici təsirlərdən qorunmaq üçündür. Bundan başqa baxmayaraq ki, bir çox ölkələrdə bu məsuliyyət simvolik hal alıb, lakin onlar hakimiyyətin sülhlə təhvil verməsini də təmin edirlər. Lakin daha da yaradıcı demokratik dövlətlərdə silahlı qüvvələr seçki məntəqələrinin təhlükəsizliyini qoruyurlar və inandırılmalıdırlar ki, seçkidən qalib çıxanlar öz postlarını tutacaqlar.

Silahlı qüvvələr insan cəmiyyətində ən böyük hakimiyyətə malikdirlər. Bunun üçün də onları diqqətlə idarə etmək lazım gəlir. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, hərbi qüvvələr tərəfindən hədə-qorxu yaradılaraq vəziyyəti dəyişmək hansısa yüksək rütbəli məmurun əmri ilə aparılır. Səsi qorumaqdan başqa nadir hallarda hansısa bir qiyamçı qrupu ilə (federal qanunu pozan söz eşitməz dövlətdə daxil olmaqla) döyüşür və ya təbii bədbəxt hadisələrə də yardım göstərən əsgər heç bir vaxt ölkəyə qarşı istifadə olunmamalıdır.

Nəticə etibarlı ilə hərbidə qəti yoxlanış yoxdur. Əsgərin silahı var, o istədiyi zaman onu insanların əleyhinə çevirə bilər. Bu xalqın öz mərkəzi ordusunu məhdudlaşdırma riskini balanslaşdırır (çoxtərəfli müstəqil regional gücləri deyil) və həmçinin ABŞ da Konstitusiya adı vətəndaşların da orduda xidmət etmələrinə də zəmanət verir.

Hərbi qüvvələrdə hakimiyyət və öhdəçiliyin olması bir çox yerlərdə əvvəlcə problemlər yaradır. Buna görə cəmiyyətdə bu boşluqları doldurmaq üçün onunla diqqətli olmaq lazımdır.

İnsanlar və ya onların qrupları özlərinin rollarını təyin edərkən onlara haqq qazandırmaq tendensiyası da olmalıdır, əgər bu yoxdursa onda kritik cəmiyyətin düzəlməsi üçün yaxşı şeylər fikirləşmək lazımdır. Düz iş görün ki, hərbiçi də gedib öz müharibəsi ilə məşğul olsun. Əsgərlər və silahlar bahalıdır. Onlardan insanların ehtiyacını ödəmək (məsələn, təhsil və səhiyyə) üçün daha da səmərəli istifadə edilə bilər. Bunu nəzərdə tutan komandanların da hədə-qorxuları şışirtməkdə öz maraq dairələri var. Bu səbəbdən, hökumət silahlı qüvvələr üçün aydın direktivalar müəyyənləşdirməlidir ki, misal üçün onlar yalnız müharibə və döyüşmək üçün olmalıdır.

Ənənəvi olaraq real hücumla qarşı və ya aşkar olaraq hədələrin müdafiəsi məhdudlaşdırılmışdır. Birləşmiş Ştatlarda, Prezident Buş tək nəzərdə tutulan hədə-qorxulara qarşı tutduğu fəaliyyətə haqq qazandırmaq üçün bu doktrinaya yenidən baxması ilə böyük ziddiyyət yaratdı, lakin orda olan təhlükə özünü döğrultmədi.

Bununla əlaqəli olan problemlərdən biri də maliyələşmədir. Tarixən hakimiyyətin əsas gəlir mənbəyi təcavüzkar cəmiyyətlərdə silahlı qüvvələrin qərar etdiyi yerlərdən gələn vergilər təşkil edirdi. Müasir demokratik dövlətlərdə isə bu könüllü ödəmələrlə əvəz edilmişdir. Hal-hazırda da xərclər o dərəcədə böyükdür ki, onlar ətraflı olaraq mühasibatçılıqdan keçməlidir. ABŞ da müdafiə qalmaqından sonra yenidən bunun riskli bir iş olması vurğulanmışdır.

Maliyələşmə və məsuliyyətlə bağlı hərbi qüvvələrdə yaranmış problemlər meyllilik qeyri müəyyəndir. Generallar belə bir mülahizədən istifadə edirlər ki, olan işləri *Milli Sırr* olmalıdır. Hərbi qüvvələrdə yayılmış bu sırr onun yarada biləcəyi təhlükənin analizinə görə konflikt üçün qaçılmaz qiymətləndirməni çox çətinləşdirir. Lakin demokratik cəmiyyət açıq olmalıdır. Sırr o zaman mövcud ola bilər ki, ən qeyri-adi vəziyyətlərdə xüsusi ilə həyatın müdafiəsi zamanı (misal üçün hansısa mənbələrin kəşfiyyatı zamanı)...

Silahlı qüvvələrin (və dövlət) qeyri-etik davranışı əleyhinə müəmmalığa qarşı tədbirlər görülür. Misal üçün sirdən cinayətçılığın üstünü örtmək, qətil və işgəncələr və də daxil olmaqla istifadə edilir.

Cəmiyyətdə əsgəri geniş publikadan ayırmaq geniş yayılmışdır. Buna səbəb konfliktli təhsil və hazırlıqdan ibarətdir. Buna başqa cür də aydınlıq gətirilə bilər. Ayrılmaya tələb həmçinin əsgərin məruz qaldığı geniş şərtlərin yaradılmasıdır. Onlar öz şəxsiyyətini və istənilən etik normal fikirlərini itirməyə məcbur edilməklə insanlar əleyhinə çevirirlər ki, onlara verilmiş sifarişlə hətta bunun nə ilə nəticələncəyini nəzərə almadan öldürsünlər. Ordunun bir üzvü kimi sizə normal bir hal kimi ölümü, məcburi ölümü öyrədirlər. Siz də buna görə medal və ordenlərlə təltif edirsiniz.

Əgər əsgərlər hansısa real xarici təsirlərə yönəldilsə bu məqbul hesab edilir. Lakin, manipulyasiya ilə istənilən qrup yenidən xalqa qarşı da yönəldilə bilər. Bu dəqiq balanslaşdırmadır. Əsgərlər öldürməyi öyrənməlidirlər, lakin bununla yanaşı həmçinin insanlarda şəxsiyyəti və sədaqəti gözləməlidirlər, yeni silahlarını onlara qarşı tuşlamamalıdırlar.

Hərbi də dinə xas olan bəzi xüsusiyyətlər var, bura onun üzvlərinin ölmək üçün həvəslənməsi və kənar adamlar üçün təhqir edici vətəndaşlıq simasını göstərməsi aiddir. Bu hərbi dövlətin niyə qəbul edilməz olduğuna əsas səbəbdir və teokratiyanın bir variantıdır. Patriotluq xalqa dəstək olmaq, əlbəttə tərifəlayiq bir şey deyil, nə xalq üçün, nə də onların yuxarıda tənqid olunmuş liderləri üçün...

Hərbi funksiyası qədimdən zəbt etmə və özünü müdafiə sayılırdı. Bu isə digərlərinə qarşı qəti olaraq ilk və həll edici addımın atılması deməkdir.

Bu dəyişikliyə olan ehtiyac onun icrası zamanı, yeni hal- hazırda daha yaxşı tanınır. Çox millətli qüvvələrdə Birləşmiş millətlər təşkilatında belə himayədarlıq altında iştirak etməklə demokratik hakimiyyətlər mübahisələrdə öz narahatlığını nümayiş etdirməklə bir başa öz milli rifahlarını qorumuş olurlar. Bu keçmiş praktikada möhtəşəm bir dəyişiklikdir, əgər o davam edərək bütün ərazilərə yayılırsa, onda bu nə vaxtsa yaradılmış olan ən əhəmiyyətli tarixi presientlərdən birini göstərəcək. İstənilən ayrıca millət zəif qonşular üçün istila tədbirləri,

repressiyalar və ekstremizmlə məşğul olması onların əhalisinin yarısı və ya hamısının yox olub getməsi deməkdir.

Son olaraq müasir hərbi qüvvələr misilsiz silahlara və gücə malikdirlər. Onların o qədər gücləri var və onlar saysız- hesabsız cəmiyyətlər üzərində dominantlıq edirlər, onların biri də Çindir. Bzım məqsədimiz beynəlxalq Sülh Zonası yaratmaqdan ibarət olsa da o öz xalqını güc yolu ilə idarə etməkdən çəkinməyənəcn və bunun əvəzinə gücdən əl çəkərək demokratiyanı yaratmayan millətlərə aid olmayacaq.

19. POLIS

Mütəşəkkil polis insan cəmiyyətində yeni inkişaf edib. Silahlı qüvvələrdən fərqli olaraq onlar ölkə daxilində səlahiyyətə malikdirlər.

Polis təsis olunmamışdan əvvəl kimsə sizi və ya sizin ailənizə qarşı cinayət törətdiyi təqdirdə siz özünüz ədaləti axtarmalı idiniz. Başqa sözlə təbii hüquqlar üstünlük təşkil edir. Əgər sizin ailəniz güclü olardısa, onda siz ədalət tapa bilərdiniz (bununla da cəzalandırılmamış digərinin cəzalandırılmasına nail olardınız). Əks halda bu rədd edilərdi.

Bir çox ənənəvi cəmiyyətlər polisin köməyindən istifadə etmədən bu problemi həll etməyə çalışırdı. Misal üçün qəbilə cəmiyyətlərində cəza verməyə görə çətin qanunlara malik idilər və hakim kimi xidmət göstərən ağsaqqallarının məsləhəti ilə aparılırdı. Belə bir cəzalandırma çox sərt ola bilirdi, xüsusi ilə göz- gözə gəldikdən sonra. Bundan başqa cəza verənin məsləhətləri də ədalətsiz idi, nə qədər ki, güclü ailə yumşaq rəftar edilməsini tələb etmək qabiliyyətində idi. Nəticə tayfa ədalətinin ən yaxşı halda nizamsız sistem olmasından və ən pis halda bu tayfanın qan tökməsinə gətirib çıxarırdı.

Demokratik sistem ədalət məhkəməsinin bərqərar olması üçün yaradılıb. Bu qərəssiz olan polis və hakimlərin həyatda tətbiq etdiyi məqsədyönlü qanunların inkişafına əsaslanıb. Bu o məqsədlə olunub ki, sistem işləsin, lakin tayfanın ədalət məhkəməsinin qəbul edilməsi problemlidir. Misal üçün, bir sıra yeni qurulmuş demokratik dövlətlərdə əgər cinayət sizin əleyhinizə (ya da ki, siz sadəcə cinayət nəse bilirsiniz), siz polisə gedə bilməssiniz. Polis cinayətkarı həbs edərək türməyə salmayacaq. Bunun əvəzinə polis cinayətkarı tapacaq və ondan rüşvət aldıqdan sonra hətta sizi də gəlib sıxışdıracaq. Bu da o deməkdir ki, cinayətkar bundan sonra sizin dalınızca yenidən gələcək və sizi öldürməyə çalışacaq. Belə sistemdə köməyə çağırmaq üçün heç bir ədalət yoxdur.

Burada polislə əlaqəli olan bir sual çıxır, onlar kimə xidmət edirlər. Biz hesab edirik ki, polis hamımıza xidmət edir, lakin müntəzəm deyil.

Demokratiya yeni yaranan zaman (müasir vaxtda) səs vermə hüququ ancaq mülkiyyət sahibkarlarına aid idi. Bunun nəticəsi olaraq qanunlar onların maraqlarına uyğun yazılaraq həyatda tətbiqini tapırdı. Polislər də reallıqda bu sinif üçün təhlükəsizlik mexanizmlərindən idi.

Polis bir çox cəmiyyətlərdə varlıların və cəmiyyət institutlarının qoruyucusudur. Onlar həyatda qanun yox, ictimai üsul yerinə yetirirlər.

Polislərə ən böyük iqtidar verilibdir ki, öldürsün. Bu bəlkə də cəmiyyətin ona çox inanmasından irəli gəlir və bunun çox ciddi əsası olan mövzudur. Polis gərək həyatda qeyri-etik olan insanlara qarşı qanun tətbiq etsin. Onlar öz həyatlarını risq altında qoymaqla, əməliyyatlarını apararaq qoçaqlıq göstərirlər. Bizim etikamızın əsaslarından biri də imkanımız varsa kiməsə kömək etməkdir. Yaxşı polis bütün mümkün imkanlardan istiadə edərək yardım göstərir.

Bir çox cəmiyyətlərdə buna baxmayaraq belə inamı qırırlar. Çin və Birma kimi yerlərdə polis və emokratiya arasında çox incə bir xətt var. Buna görə və silahlı qüvvələrlə polisi diqqətlə idarə etmək lazımdır. Bundan başqa onların ümumi əxlaq modeli bir çox hallarda problemlidir.

Silahlı qüvvələr kimi polislər də öz işlərinə haqq qazandırmaq istəyirlər. Digər sözlə desək ətrafda cinayətkar olmadığı halda onlarda bunu yaratmağa bir tendensiya var.

Polislər mütəmadi olaraq cəmiyyətə xofla baxır. Onlar özlərini elə aparırlar ki, sanki hamı günahkardır və hamını həbsə atmaq lazımdır (beləliklə də ədalət məhkəməsinin əsas prinsipi burda təhrif olunur). Bundan başqa polis öz xofundan cavab vasitəsi kimi istifadə edir ki, güya onlar onda cinayətkarları tanıya biləcəklər. Onlar azlıqda olan qrupların xofundan sosial ayrışikliyin alətlərinə çevriliblər.

Belə hərəkətinə görə polis ən vacib hakimiyyət qəsbkarına çevrilə bilər. Əksər məmurlar öz hakimiyyətini sevirlər və hər vaxtlə sübut etmək istəyirlər ki, onlar nəyə malikdirlər və nədən istifadə eirlər. Onlar cinayətin digər formalarında iştirak edirlər, bura hədə- qorxu, şübhədən yaranan sui- istifadə, qanunu, qeyri-qanuni istifadə və qanundan kənar həbs aiddir. Müttəhimlərin hüquqi qanunlarından yaranan problemləri məhz buna görə açıq şəkildə müəyyənləşdirilir və müdafiə olunur.

Azlıqlara əlavə olaraq polis sui- istifadəsinin əsas hədəflərindən biri də mürtəhidlik və nifaq salmaqdır. Bu o fikri əsas götürür ki, onlar öz vəzifələrini ictimai quruluşu müdafiə etmək kimi hesab edir. Bu zaman fikrini bildiren və uyğunlaşmağı bacarmayan hər kəs düşməne çevrilir.

Polisin zorakı olmayan ziddiyyətləri məhdudlaşdırmağa heç bir ixtiyarı yoxdur, bura siyasi qruplara müşahidə şpionluq etmə, sosial və aktivistlərdir ki, təbiəti müdafiə edən təşkilatlar aiddir. Polis zidd fikirləşənlərə təzyiqlik göstərsə onda o faktiki olaraq maneə yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Polislərin korrupsiya tamahının çox olmasına görə onlar cinayətkar və cinayətlə məşğul olan yerlərə yaxın olurlar. Bir çox insanlar yolunu azaraq cinayətkar olurlar. Problem bundan ibarətdir ki, polislər də hər yerdə yazılmamaş qanunlar var, buna görə də siz pis polis olmayın. Məmurların əksəriyyəti belə polisləri tanıyırlar. Ancaq onları məhkəməyə təhvil vermirlər. Hamılıqla susmaq çox pisdir.

Hüquqi sistemlərdən digəri budur ki, ailənin üzvü heç vaxt öz yaxınlarını və valideynlərini təqsirləndirə bilməz. Misal üçün ana öz oğluna şahidlik edə bilməz. Əgər polis məmurları qorumaq məqsədilə danışmırsa deməli onda onlar "ailə müdafiə"sini yerinə yetirirlər. Bu

yolverilməzdir. Bu ancaq təbii ailələrdə istifadə olunur. Nə polisin, nə də silahlı qüvvələrin cinayətin üstünü basdırmağa haqları yoxdur...

Polisin sui- istifadə etməsi çox ciddi bir məsələdir və bu tam yol verilməzdir. Məmurların özləri də onlara ictimaiyyət tərəfindən etibar olunmuş dövlət öhdəçiliyini pozurlar. Sərbəst verilmiş gücdən sui-istifadə etmənin mənfi təsiri haçansa polis tərəfindən (və ya istənilən başqa təsisatçı məmurlar tərəfindən) bizim özümüzə geri qayıdır və bu bir mənalı olaraq qəbahətlidir.

Buna qarşı birinci addım polisin etdiyi hədə-qorxuları aradan qaldırmaqdır. Bələkə də biz onların etdiyi etik olmayan hərəkətlərinə sərt etirazımızı bildirməliyik.

20. KAPITALİZM VƏ KORPORASIYA

Tarixən kapitalizm demokratiya ilə orta hesab edilib. Hamının iştirak edə bildiyi azad bazarların inkişaf etməsi adi insanlara öz həyatlarını nəzarətə almağa icazə verdi və mərkəzləşmiş gücə qarşı durmaqla bununla da demokratiya siyası gücə hücum etmiş oldu.

Əlbəttə bazarlar çox qədim zamanlardan mövcuddur. İnsanlar hər zaman bacardıqları qədər öz əsas tələbatlarını ödəməyə və qalanlarını işə mübadilə etməyə can atıblar. Əsas dönüş anı sikkənin yaranması ilə baş verdi.

Pul şəxsi qida üçün insanların tələbatlarına görə istehsal edildi və bundan sonra xüsusiyyətçiliyin və ticarətin əsası qoyulmağa başladı. Daha sonra bu davam etdirilərək ilk daha böyük məhsuldarlıq üçün ehtiyac duyulmuş komponentlərə və yeni istehsalat texnologiyaları ilə əlaqəli olan alətlərə "investisiya" qoymağa imkan verdi.

Zaman zaman bazarlar böyüməyə başladı. Bu da öz növbəsində iqtisadi gücün artmasına səbəb oldu (kapitalizmin yaratdığı problem əslində gələcəkdə kömək üçün yaradılır) və bununla da ilk müasir iqtisadi rəqabət forması yaradılır. Belə inkişaf həmçinin müxtəlif iqtisadi institutların yaranmasına gətirib çıxardı və beləliklə də, məbədlərin darvazaları önündə ilk xırda pul yaranmaqla maliyyə institutları yaradıldı.

Kapitalizm istənilən bazar sistemini müəyyən edir. Daha da dərin götürsək bu pul olsada açıq şəkildə öz mövcudluğunu qoruyub saxladı. "Kapital" sadəcə iqtisadi puldur. Puldan mütləq şəkildə istifadə edən istənilən cəmiyyət ən azı qismən də olsa kapitalistdir və buna görə də sistemi riskə qoyurlar.

Son on illikdə iqtisadi fəaliyyət fenomenal dərəcədə olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq böyük korporasiyaların maddi imkanları hətta böyük xalqdan da çoxdur. Dünyada korporasiya və dövlətlər arasında elan edilməmiş müharibələr vardır və əsasən burada korporasiyalar qalib gəlirlər. Dövlətin idarəsində olan müəssisə fəaliyyəti uğursuzluğa düşər olub və global aristokratiyanın yeni forması demokratik dövlətlərin strukturu daxilində yaradılıb.

Bu bərabərlik vəziyyəti deyil. Biznes və dövlət arasında inkişaf edən gərginlik öz həllini tapmalıdır. Əgər burada kompaniyalar üstün tutularsa onda demokratiya burada nominal

hesab olunacaq. Əgər dövlət öz müdafiə funksiyasını bərpa edə və korporasiyaları ələ ala bilsə onda bizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq demokratiya da ola bilər.

Korporasiya sistemi indi insan cəmiyyətinə bütöv yaxşılaşma edir. Bu bizim həyatın hər bir sahəsinə - dövlət, xidmət, istehlakçı, icma və ətraf mühitə təsir edir.

İlk dərsdə biz bununla yanaşı, əsasən demokratiya prinsipləri cəminə əsaslanır və daha sonra kapitalizmlə ziddiyyət təşkil etməsini öyrəndik. Buna səbəb kapitalizmin özünün fərqli binövresinin olmasıdır.

Demokratiya əməkdaşlığa əsaslanır. Kapitalizm (və bunu korporasiya vasitəsilə həyata keçirilməsi) bayram və yarış kimidir. Demokratiya insan bərabərliyi, şəxsi azadlığını və onların etikasını ifadə edir. Korporasiya belə bir prinsiplərlə fəaliyyət göstərir ki, "əgər biz bunu etmiriksə onda bunu kimsə edəcək", buna oxşar olan "bizim bunu etməyə gücümüz varsa, bunu edəcəyik", yəni bu da təbii qanundur.

Demokratiyanın dəyəri onun müxtəlifliyindədir. Kapitalizmdə pul bütün dəyərlərin ölçüsüdür. Bundan başqa xudpəsənd maraqlar ictimai mənəfətdən daha vacibdir. Qeyri-bərabərlik burada məqbuldur və hətta qaçılmazdır. Həyat, burada hər şey biznesdir. Hamı və hər şey məhsul və satışıdır.

Bazarda güzəştlər çox olsa da müasir korporasiyalar tərəfindən yaradılmış təhlükələr artıq o dərəcədə ciddiləşib ki, bu daima yoxlanmalıdır. Belə yoxlamalar kompaniya və öz rəhbərini yoxlayanlara bölünə bilər.

Əlbəttə rəhbərlər də vətəndaş və cinayətkar kimi cəzalandırıla bilər, əgər məlum olsa ki, onlar qanunu pozublar. Faktiki olaraq bütün demokratik və seçmə dövlətlər qanun tətbiq ediblər. "Ağ yaxalıqların cinayəti"- onlar nə tədqiq edilir, nə də məhkəməyə cəlb ediliblər.

Bu islah olunmalıdır. Bundan başqa icraçı davranışları sürgünlük və rüsvayçılıqla idarə etmək olar. Fəalları təkəcə qeyri-etik kompaniyalarla yox, həmçinin onların menecerləri ilə müəyyənləşdirmək olar və sonra həmin insanları rüsvayçılıq stoluna oturdaraq press- relizlər vasitəsi ilə demonstrasiya etmək lazımdır.

Kompaniyaların yoxlanması dövlətin və medianın məsuliyyətindədir. Dövlət idarə etmə sistemi başlanğıcı sui- istifadəyə görə bütün sahələri əhatə etməlidir.

İnsanlar üçün əsas yoxlanış – kompaniyaların protesti, yazılı demonstrasiyalar və daha vacib olanı boykot hesab olunur. Boykot bütün kompaniyaları məcbur edə bilər, əlbəttə istehlak məhsullarını dəyişmək üçün. Belə ki, bir çox kompaniya qeyri-etik olmasına görə boykotlar daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Əlaqəli tənzim edilən problemlərdən - istehlakçılara səlahiyyətin verilməsidir ki, bütün məhsullar markalansın. Yarlıklarda təkəcə məhsulun tərkibi göstərilməsin həmçinin onun müəssisədə sosial və ekoloji təsirlərə məruz qalması haqda məlumat da öz əksini tapmalıdır. Burada xüsusi ilə gen mühəndisliyi və ya klonlaşdırmaya aid məsələlər də öz əksini

tapmalıdır.

Struktur vasitələrinin son mədudlaşdırılması. İlk kooperasiya üçün hüquqi insanlar olmamalıdır. Belə bir status faktiki anti- müqavimətin başqa misalı olmaqla bariyerdır, hansı ki, yaxşı fəaliyyət göstərən cəmiyyət və demokratiyaya görə mövcuddur. Birləşmiş Ştatlarda, Ali Məhkəmədə qərara alındı ki, bu tamamilə dəyişdirilməlidir.

Bundan başqa qazanc problemi də var. Bütün bunların hamısı qazanca görə başlayır. Koministlər güman edirdilər ki, problem şəxsi mülkiyyətin mövcud olmasına görə yaranır, lakin onlar bunu səhv başa düşmüşdülər. Hamı kasıb və hamı varlı ola bilməz.. Real problem qazandır. Korparativ müəssisələr tərəfindən qazancın geniş miqyasda artırılması gerek aradan qaldırılsın. Tamamilə gəlirli təşkilatlar qeyri-gəlirli kimi məhdudlaşdırılmalıdır.

Əlbətdə, müasir kapitalistlər bunun dəyişməsinin əleyhinə çıxırlar. Onlar israr edirlər ki, insanlar başqaları üçün deyil, öz şəxsi maraqlarına görə hərəkət etdiyi üçün cəmiyyət də ona görə eqoizmdən azad olunmasını tələb edir. Baxmayraq ki, kapitalistlərin belə bir inamını *həmin faktın özü ilə* etika imkanlarını rədd edirlər.

Kapitalizm feodalizmin yeni formasına yaxşı olan avtoritar quruluş yaradır. Buna səbəb eksplutasiya sistemidir. O təbii qanunların prinsipləri ilə davam edir. Onun prinsip və təcrübələrinə görə həmişə rəhimsiz olan qalib gəlir. Bəşəriyyət özünün cəmiyyətini, sistemdə quruluşunun belə tipini əsaslandırma bilmir, hansı ki, hər yerdə hər şey pul-kreditlə qiymətləndirilir ki, bunlar da acgözlük və eqoizm deməkdir. Biz gerek demokratiyanı seçək və bizim həyatımızı məhdudlaşdıran bazar iştirakçılarına zəmin durmağa borclu olan idarə etmə vasitələrini həyata keçirək.